

Ηταν μια πρακτική που εφαρμόστηκε επί επτά συνεχόμενες δεκαετίες σε βάρος δεκάδων χιλιάδων Ελλήνων πολιτών, άλλοτε πανηγυρικά και συχνότερα εν κρυπτώ, πίσω από το προστατευτικό παραπέτασμα που ύψωναν τα κάθε λογής υπηρεσιακά κι «εθνικά» απόρρητα. Από μια άποψη, θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν η πιο απτή απόδειξη της συνέχειας του σκληρού πυρήνα του κρατικού μηχανισμού, ανεξάρτητα από κυβερνητικές εναλλαγές, δικτατορίες και φάσεις εκδημοκρατισμού, ανατροπές ή αναδιαρθρώσεις των κατά καιρούς βαλκανικών συμμαχιών της χώρας. Ο λόγος για την αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας από μεγάλες ομάδες πολιτών που θεωρήθηκαν κατά καιρούς ενσάρκωση του «εσωτερικού εχθρού», σύμφωνα με τις ταξινομήσεις των μηχανισμών ασφαλείας: εχθρός «φυλετικός» κι εχθρός «εθνικός», εθνοτικές μειονότητες και δομικοί αντίπαλοι του κοινωνικού καθεστώτος, εναλλάσσονταν, όπως θα δούμε, παλινδρομικά σ' αυτό το ρόλο. Εχθρός όμως σε τελική ανάλυση ενιαίος, χάρη στα στερεότυπα που αφειδώς παρήγαγε η νικήτρια εθνικοφροσύνη –και τα οποία, όπως αποδεικνύει η περίπτωση των σλαβομακεδόνων πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου, αποδείχθηκαν τελικά πολύ πιο ανθεκτικά στο χρόνο απ' ό,τι νομίζαμε.

Καθοριστική όσον αφορά την εξατομίκευση των υπό εκκαθάριση «εχθρών» υπήρξε, σε όλες τις περιπτώσεις, η αποτίμηση των «φρονημάτων» τους από τις εντεταλμένες κρατικές υπηρεσίες. Με βάση αυτό το ζύγισμα της συνείδησης χαράχθηκαν τα όρια ανάμεσα στον εθνικό κορμό, από τη μια, και τους χώρους όχι μόνο της πολιτικής αλλά και της εθνικής ετερότητας, από την άλλη. Η έννοια λ.χ. του «αλλογενούς», έννοια κομβική όσον αφορά την κρατική πολιτική σε ζητήματα ιθαγένειας, ορίζεται ως εξής από την κρατούσα νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας: «ως αλλογενής νοείται ο καθ' οιονδήποτε τρόπον αποκτήσας την ελληνικήν ιθαγένειαν, έλκων την καταγωγήν, απωτέραν ή ού, εκ προσώπων ανηκόντων εις διαφορετικήν εθνότητα, [όστις] δια των συναφών ενεργειών του και της εν γένει συμπεριφοράς του εξέφρασε αισθήματα μαρτυρούντα έλλειψιν ελληνικής εθνικής συνειδήσεως, εις τρόπον ώστε να μην δύναται να θεωρηθεί αφομοιωθείς εις την ελληνικήν εθνότητα, την οποίαν απαρτίζουν τα συνδεόμενα δια κοινών ιστορικών παραδόσεων, πόθων και ιδανικών πρόσωπα»¹. Την ίδια «ιδεολογική» ερμηνεία του όρου υιοθετούν οι περισσότεροι νομικοί επιστήμονες², νομοθετικά και άλλα κανονιστικά κείμενα³, καθώς και η πλειοψηφία της εγχώριας νομολογίας – αν και μια ακόμη πιο περιοριστική εκδοχή, βασισμένη αποκλειστικά και μόνο στη «φυλετική καταγωγή», συναντάται επίσης⁴.

Ι. Η αρχή: το Προεδρικό Διάταγμα του 1927

Το πρώτο νομοθετικό κείμενο που θέσπισε τη στέρηση ιθαγένειας «αλλογενών» Ελλήνων πολιτών ήταν το προεδρικό διάταγμα της 12ης Αυγούστου 1927. Μέχρι τότε, οι σχετικές διατάξεις του Αστικού Νόμου του 1856 ήταν εξαιρετικά φιλελεύθερες, προβλέποντας απώλεια της ελληνικής ιθαγένειας μονάχα στις περιπτώσεις που κάποιος αποκτούσε ξένη ιθαγένεια ή «ανεδέχετο δημοσίαν υπηρεσίαν παρά ξένη Κυβερνήσει άνευ βασιλικής αδείας»⁵. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, όσοι θίγονταν από το μέτρο μπορούσαν να ανακτήσουν την ελληνική ιθαγένεια σχετικά εύκολα – είτε αμέσως είτε μετά από ένα εξάμηνο⁶. Ακόμη και στην επιβαρυντική περίπτωση της ανάληψης ξένης δημόσιας υπηρεσίας, για την ανάκτηση της ιθαγένειας αρκούσε να κατοικήσει κανείς ξανά στην Ελλάδα δυο χρόνια (αν ήταν «ομογενής») ή το πολύ τρία (αν ήταν «αλλογενής»)⁷.

Ο Τάσος Κωστόπουλος είναι δημοσιογράφος της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* και μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του «Ιού της Κυριακής». Πρόσφατα εκδόθηκε το βιβλίο του *Η Απαγορευμένη Γλώσσα. Κρατική Καταστολή των Σλαβικών Διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*.

Το διάταγμα του 1927 εγκαινίασε μια πολιτική διαμετρικά αντίθετη. Σύμφωνα με τις διατάξεις του:

«Έλληνες υπήκοοι αλλογενείς, εγκαταλιπόντες το Ελληνικόν έδαφος άνευ προθέσεως επανόδου, αποβάλλουσι την Ελληνικήν ιθαγένειαν. Τα ανήλικα τέκνα τα αποδημούντα μετ' αυτών, αποβάλλουσι και αυτά συγχρόνως μετά των γονέων των την Ελληνικήν ιθαγένειαν.

Η περί μη επανόδου πρόθεσις, αποτελούσα ζήτημα πραγματικόν, τεκμαίρεται εξ οιουδήποτε σχετικού γεγονότος, ως εκ της δηλώσεως του αποδημούντος ότι εγκαταλείπει οριστικώς την Ελλάδα, εκ της αποδημίας μετ' αυτού ολοκλήρου της οικογενείας του, εκ προσκλήσεως ξένης ιθαγενείας με μόνιμον εγκατάστασιν εν αλλοδαπή, κλπ.

Η περί μη επανόδου πρόθεσις και παν σχετικόν με το άρθρον τούτο κρίνεται εν εκάστη συγκεκριμένη περιπτώσει υπό του Υπουργού των Εξωτερικών»⁸.

Τα κύρια στοιχεία της νέας ρύθμισης ήταν, έτσι, (α) η ιδιότητα του «αλλογενούς», δηλαδή η μη ελληνική καταγωγή (ή/και συνείδηση) του μετανάστη, και (β) η πρόθεση του τελευταίου να μην επιστρέψει στην Ελλάδα, «κρινόμενη» απ' τον Υπουργό Εξωτερικών (μετά το 1931, απ' τον Υπουργό Εσωτερικών⁹) βάσει «οιουδήποτε σχετικού γεγονότος». Η υπουργική αυτή απόφαση θεωρούνταν απλή βεβαιωτική πράξη, διαπιστωτική μιας ήδη υφιστάμενης κατάστασης, η δε «πιστοποιούμενη» απώλεια της ιθαγένειας επερχόταν αναδρομικά από την ημέρα της αναχώρησης του «αλλογενούς»¹⁰. Δυο χρόνια αργότερα, ο νόμος 4310 περί αλλοδαπών απαγόρευσε ρητά την επανεγκατάσταση στην Ελλάδα κάθε «αλλογενούς» πρώην έλληνα πολίτη που είχε στερηθεί (ή επρόκειτο να στερηθεί μελλοντικά) την ιθαγένειά του βάσει των παραπάνω διατάξεων¹¹.

Η πρώτη πληθυσμιακή ομάδα στην οποία εφαρμόστηκε το Π.Δ. του 1927 ήταν μερικές χιλιάδες Βλάχοι της ελληνικής Μακεδονίας, που εγκατέλειψαν την ελληνική επικράτεια το 1926-27 για να εγκατασταθούν στη Ρουμανία, επωφελούμενοι από τα εποικιστικά προγράμματα της τελευταίας στην πρόσφατα ενσωματωμένη επαρχία της Νότιας Δοβρουτσάς. Η αναχώρησή τους πραγματοποιήθηκε βάσει μιας φιλικής συμφωνίας ανάμεσα στις κυβερνήσεις των δυο χωρών. Σχετική διαταγή της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας (11866/12.9.1926) προέβλεπε ότι οι αναχωρούντες πρέπει να υπογράψουν δήλωση σχετική με την πρόθεσή τους να μην επιστρέψουν· καθόλου συμπτωματικά, η αρχική μορφή του μελλοντικού διατάγματος του 1927 συντάχθηκε τις ίδιες ακριβώς μέρες¹².

Η δεύτερη ομάδα «αλλογενών» που οι ελληνικές αρχές υπήγαγαν στις διατάξεις του επίμαχου Π.Δ. ήταν αυτή των Σλαβομακεδόνων της Βόρειας Ελλάδας – μιας μειονοτικής ομάδας η οποία, αν και αποδεκατισμένη από μιάμιση δεκαετία εθνοκάθαρσης και πληθυσμιακών ανταλλαγών, εξακολουθούσε να αριθμεί κάπου 160.000 με 200.000 άτομα (δηλαδή ένα 11%-14% του συνολικού πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας), από τα οποία 80-90.000 θεωρούνταν από τις αρχές ως «στερούμενα παντελώς ελληνικής συνειδήσεως»¹³. Μερικές χιλιάδες απ' αυτούς τους Σλαβομακεδόνες

μετανάστευαν από τις αρχές του εικοστού αιώνα στη Β. Αμερική, κατά κανόνα σε προσωρινή βάση, διατηρώντας την επαφή με τις οικογένειές τους πίσω στην πατρίδα κι επενδύοντας τα έσοδά τους ως επί το πλείστον σε γη στη γενέτειρά τους¹⁴. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1900-10, αυτές οι υπερατλαντικές κοινότητες είχαν ήδη μετατραπεί σε θέατρο του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού, με πρωταγωνιστές εθνικιστικές οργανώσεις καθοδηγούμενες από τις αντίστοιχες προξενικές αρχές¹⁵. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, η Αυστραλία άρχισε να αποτελεί έναν δευτερεύοντα, εναλλακτικό πόλο μετανάστευσης¹⁶.

Η προσφυγή των ελληνικών αρχών στο διάταγμα του 1927, για να εμποδίσουν τον επαναπατρισμό όσων απ' αυτούς τους σλαβόφωνους μετανάστες θεωρούνταν από τις υπηρεσίες ασφαλείας σχετιζόμενοι με φιλοβουλγαρικές οργανώσεις, οδήγησε στη δημιουργία μιας «Μαύρης Λίστας» (της πρώτης του είδους), εγκαινιάζοντας μια διοικητική παράδοση με λαμπρό μέλλον όσον αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στις προξενικές αρχές και την ελληνική διασπορά.

Η λίστα καταρτίστηκε αρχικά το 1929-30, ύστερα από ενάμιση χρόνο συνεννοήσεων ανάμεσα στο Υπ. Εξ. και την Κεντρική Υπηρεσία Αλλοδαπών του Υπ. Εσωτερικών. Σύμφωνα με το σκεπτικό τους, η συνεχιζόμενη μετανάστευση των σλαβόφωνων Μακεδόνων προς το Νέο Κόσμο ήταν καλοδεχούμενη, «καθ' όσον ούτω δίδεται ημίν η ευκαιρία όπως μειώσωμεν την υπάρχουσαν εισέτι μικράν Βουλγαρικήν μειονότητα εν Θράκη ή Μακεδονία», απαιτούσε όμως δραστικά μέτρα προκειμένου να αποτραπεί ο επαναπατρισμός όσων από αυτούς τους μετανάστες θεωρούνταν «επικίνδυνοι εις τα Εθνικά ημών συμφέροντα»¹⁷. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως το αρχικό ερέθισμα για την κινητοποίηση των ελληνικών αρχών δόθηκε όχι από κάποια δημόσια υπηρεσία αλλά από την ιδιωτική πρωτοβουλία: μια μακροσκελή έκθεση του διευθυντή της εφημερίδας «Εστία» του Μόντρεαλ, η οποία υποβλήθηκε στην ελληνική πρεσβεία της Ουάσιγκτον και κάρφωνε συγκεκριμένους μετανάστες σαν πράκτορες της Βουλγαρίας, ζητώντας ταυτόχρονα την παροχή υλικών κινήτρων προς όφελος εξίσου συγκεκριμένων «εθνοκοφρόνων»¹⁸. Μολονότι, σύμφωνα με μια λίγο μεταγενέστερη αστυνομική έρευνα, αυτές οι καταγγελίες δεν συνιστούσαν παρά το προϊόν εκβιασμών (εκ μέρους των εν λόγω εθνοκοφρόνων σε βάρος όσων σλαβόφωνων μεταναστών είχαν χρησιμοποιήσει ψεύτικα βουλγαρικά διαβατήρια για να παρακάμψουν τον έλεγχο των μεταναστευτικών υπηρεσιών του Καναδά)¹⁹, έθεσαν παρόλα αυτά σε κίνηση ένα μηχανισμό που έμελλε να διατηρηθεί επί δεκαετίες.

Στην αρχική της μορφή (Μάιος 1930), η Μαύρη Λίστα περιλάμβανε τα ονόματα 924 ατόμων, η ιθαγένεια των οποίων επρόκειτο να αφαιρεθεί βάσει του Π.Δ. του 1927. Πολύ γρήγορα όμως άρχισαν τα προβλήματα. Πρώτον, ανακαλύφθηκε ότι τουλάχιστον 150 από τους εν λόγω «αλλογενείς» είχαν προ πολλού επιστρέψει στις οικογένειές τους, διαψεύδοντας έτσι έμπρακτα τις υπηρεσίες που τους ήθελαν «αποδημήσαντες άνευ προθέσεως επανόδου». Δεύτερον, ο αντίκτυπος του μέτρου στις τοπικές κοινότητες, από τις

οποίες είχαν φύγει οι μετανάστες, ήταν τέτοιος, ώστε οι αρμόδιοι νομάρχες να αντιληφθούν ότι, αντί να ενισχύσει, απεναντίας υπονόμει άμεσα την όλη αφομοιωτική προσπάθεια. Τρίτο και σοβαρότερο, τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για την κατάρτιση της λίστας θεωρούνταν από πολλούς μάλλον ύποπτα. «Ούτε πεπεισμένοι είμεθα περί της ποιότητας των διαγραφτέων, ούτε σκόπιμος, φρονούμεν, θα ήτο η διαγραφή τόσο όγκου δια μονοκονδυλιάς», διεμήνυσε λ.χ. χαρακτηριστικά ο (κατά τα άλλα σλαβοφάγος) νομάρχης Φλωρίνης, Βασίλειος Μπάλκος²⁰, ενώ εθνικόφρονα τοπικά ΜΜΕ έκαναν λόγο για «ανεύθυνους πάντοτε και κακούς εισηγητές»²¹. Ακόμη και το Γραφείο Ιθαγένειας του Υπ. Εξ., που ελαφρά τη καρδιά είχε προσυπογράψει τον ισχυρισμό ότι πρόκειται «περί αλλογενών εμφορουμένων υπό μισελληνικών αισθημάτων και λίαν επικινδύνων δια την ασφάλειαν της χώρας», ανέκρουσε πρύμναν συνιστώντας «την μετά προσοχήν εξέτασιν υπό των αρμοδίων αρχών εν εκάστη συγκεκριμένη περιπτώσει», έτσι ώστε, «εις ομοίας περιπτώσεις», να υπάρξει διασφάλιση απέναντι σε «σωβινιστικής υπερβολάς εξ υπερβολικού ζήλου των κατωτέρων διοικητικών οργάνων»²².

Τα επόμενα χρόνια, η Λίστα αναθεωρήθηκε έτσι περισσότερες από μια φορές. Η πρώτη αναθεώρησή της περιόρισε τον αριθμό των προγραμμένων σε μόλις 340, η ιθαγένεια των οποίων αφαιρέθηκε επίσημα τον Αύγουστο του 1933²³. Δεν πρόλαβε ωστόσο να κλείσει μήνας, και το Υπ. Εξ. ζήτησε ξανά τη διόρθωση του καταλόγου²⁴, αναθέτοντας το κύριο βάρος του έργου στις κατά τόπους νομαρχίες. Η συνέχεια απέδειξε για μιαν ακόμη φορά την αυθαιρεσία αυτού του είδους των εκτιμήσεων. Από τους 279 προγραφέντες της Νομαρχίας Φλωρίνης, λ.χ., μόλις 94 θεωρήθηκαν το φθινόπωρο του 1934 «πρόσωπα τα οποία δια διαφόρους λόγους πρέπει να διαγραφώσι των μητρώων», ενώ άλλα 17 ονόματα αντιστοιχούσαν σε «πρόσωπα μη εγγεγραμμένα εν τοις μητρώοις και άγνωστα εν τω τόπω εξ ου κατάγονται» από τους υπόλοιπους 168, οι 63 ήταν «βαρυνόμενοι με πληροφορίας τινάς περί κακής διαγωγής των εν τω εξωτερικώ», οι οποίες όμως κρίνονταν «ανεπαρκείς» (εξ ου και διατάχθηκε η συμπλήρωσή τους από τα οικεία προξενεία), ενώ 105 άτομα θεωρήθηκαν «ύποπτα μόνον διότι ήσαν εγγεγραμμένα εις τον κατάλογον», χωρίς να υπάρχει το παραμικρό συγκεκριμένο στοιχείο εις βάρος τους. Άπαξ και μπήκαν όμως στη Μαύρη Λίστα, ήταν πολύ δύσκολο να βγουν από εκεί: για να τους επιτραπεί η επιστροφή στην πατρίδα, απαιτούνταν πλέον ειδική έγκριση του Υπ. Εξ.²⁵

Τα επιμέρους κριτήρια που επέβαλαν την αφαίρεση κάποιου από τη Λίστα ή, αντίθετα, την παραμονή του σ' αυτήν, παραμένουν ασαφή. Αν κρίνουμε πάντως από έναν αναλυτικό κατάλογο της Νομαρχίας Φλωρίνης, ο οποίος περιλαμβάνει τα ονόματα 42 πολιτών «ευρισκομένων εις το εξωτερικόν και επιθυμούντων να επανέλθωσιν εις Ελλάδα» και το σκεπτικό που υπαγόρευσε την απάντηση των αρχών σε κάθε ατομική περίπτωση, η ύπαρξη και μόνο κάποιου συγγενή ταξινομημένου ως «επικίνδυνος βουλγαρόφρων», «κομμουνιστής εκδηλώνων τα αισθήματά του» ή –απλά– «προκαλέ-

σας επεισόδια μετά κρατικών οργάνων», θεωρούνταν επαρκές επιβαρυντικό στοιχείο για να αποκλειστεί η παλινόστηση του συγκεκριμένου μετανάστη· ακόμη πιο αποκαλυπτική είναι, στο ίδιο ντοκουμέντο, η απόρριψη του επαναπατρισμού τριών μεταναστών με αποκλειστική δικαιολογία τη γενική διαπίστωση ότι όλοι «οι ευρισκόμενοι εν Τορόντο» (αλλά και, γενικότερα, «εν Καναδά») «είναι μέλη του [Βουλγαρικού] Κομιτάτου»²⁶. Δεν λείπουν, τέλος, οι κατηγορίες ότι η κατάρτιση της λίστας αξιοποιήθηκε από διάφορους καλά δικτυωμένους «εκμεταλλευτάς», είτε για εκβιασμούς είτε για το ξεκαθάρισμα παλιών λογαριασμών²⁷.

Η αυταρχική στροφή του 1935-36, που κορυφώθηκε με την κήρυξη της μεταξικής δικτατορίας, οδήγησε σε ακόμα πιο αυθαίρετη εφαρμογή των υφιστάμενων διατάξεων. Μέσα στο 1936, οι υπουργικές αποφάσεις με τις οποίες αφαιρούνταν η ελληνική ιθαγένεια από «αλλογενείς» μετανάστες διαδέχονταν η μια την άλλη – με θύματα όχι μόνο Σλαβομακεδόνες αλλά και μουσουλμάνους, κατά πάσα πιθανότητα Τσάμηδες, αν και σε αισθητά μικρότερη κλίμακα²⁸. Σε όλες τις περιπτώσεις, ως νομική βάση των στερήσεων αναφέρεται το διάταγμα του 1927.

Ο κατάλογος των «αλλογενών» μειονοτικών ομάδων που αντιμετωπίστηκαν στη διάρκεια του Μεσοπολέμου με βάση τις παραπάνω διατάξεις δεν σταματά εδώ. Στην ίδια κατηγορία περιλαμβάνονται Εβραίοι που μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη κι Αρμένιοι που έφυγαν για την ΕΣΣΔ²⁹, ενώ μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο το διάταγμα του 1927 χρησιμοποιήθηκε και για την αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας από επιζώντες του Ολοκαυτώματος που εγκαταστάθηκαν σε χώρες της Δύσης ή στο Ισραήλ³⁰. Γι' αυτή την τελευταία περίπτωση, ωστόσο, υπήρξε και ειδική νομοθετική πρόβλεψη: σύμφωνα με την υπ' αριθ. 621 πράξη του υπουργικού συμβουλίου (4.8.1949), οι έλληνες πολίτες εβραϊκού θρησκευματος που μετανάστευσαν στο Ισραήλ «εδύναντο» να δηλώσουν εγγράφως «ότι δεν πρόκειται να επανέλθωσιν εις την Ελλάδα και ότι επιθυμούν ν' αποβάλωσι την ελληνικήν ιθαγένειαν»³¹. Βάσει προφανώς της ίδιας διάταξης, Εβραίοι το θρήσκευμα αριστεροί πολιτικοί κρατούμενοι απολύθηκαν το 1951 από το στρατόπεδο του Άη Στράτη κι απελάθηκαν αυτόματα στο Ισραήλ, αφού πρώτα υποχρεώθηκαν να υπογράψουν ανάλογη δήλωση³².

Πολύ διαφορετική ήταν η περίπτωση των «αλλογενών» εκείνων που είχαν ήδη εγκαταλείψει την Ελλάδα από το φόβο των αντιποίνων για την κατοχική συνεργασία, είτε των ίδιων είτε της εθνοτικής τους ομάδας, με τους κατακτητές. Σ' αυτή την κατηγορία υπάγονταν Βλάχοι πρώην μέλη της «Ρωμαϊκής Λεγεώνας», Αρμένιοι κατηγορούμενοι για συνεργασία με τις βουλγαρικές αρχές στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη και Σλαβομακεδόνες καθοδηγούμενοι από το ΒΜΡΟ που είχαν οργανωθεί στα αντιεαμικά τάγματα ασφαλείας της «Οχράνα». Τα πιο εκτεθειμένα στελέχη αυτών των οργανώσεων είχαν ήδη εγκαταλείψει τη χώρα κατά την Απελευθέρωση· από τους 617 Βλάχους λ.χ. που παραπέμφθηκαν ως «λεγεωνάριοι» στα Ειδικά Δικαστήρια Δοσιλόγων, τουλάχιστον 217 δικάστηκαν ερήμην³³.

Πολλοί απ' αυτούς τους φυγάδες (όχι όμως όλοι) στερήθηκαν στη συνέχεια την ιθαγένειά τους με βάση το γνωστό διάταγμα του 1927. Μια τυπική περίπτωση: στις 30.9.1946 ο γενικός διευθυντής του Υπ. Εσωτερικών «γνωστοποιεί» – με βάση ένα έγγραφο της Υπηρεσίας Αλλοδαπών του Υπ. Δημοσίας Τάξεως – ότι ένας 50χρονος άντρας από το χωριό Κρανιά των Γρεβενών «είναι αλλογενής και ανεχώρησεν εξ Ελλάδος το έτος 1944 δια Ρουμανίαν άνευ προθέσεως επανόδου»· σύμφωνα με το Π.Δ. του 1927 θεωρείται ότι έχει ήδη αποβάλει την ελληνική ιθαγένεια, οπότε το Υπουργείο ζητά απ' το ΓΕΣ τη διαγραφή του από τα μητρώα αρρένων της κοινότητας³⁴. Το αίτημα εγκρίνεται από την αρμόδια διεύθυνση δυο βδομάδες αργότερα³⁵. Παρόμοιες αποφάσεις, που αφορούσαν κυρίως Αρμένιους της Θράκης, δημοσιεύονται την ίδια εποχή στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως³⁶.

Από την άλλη, η νομική τύχη των περίπου 25.000 Τσάμηδων που εγκατέλειψαν το 1944-45 την Ήπειρο καταδιωκόμενοι από τον ΕΔΕΣ, είναι λιγότερο σαφής. Σε μεταγενέστερη (1956) νομολογία του Συμβουλίου Ιθαγενείας αναφέρεται ότι τα ονόματα των απόντων Τσάμηδων διαγράφηκαν από τα «αναθεωρημένα» μεταπολεμικά δημοτολόγια, παρόλο που αυτοί δεν είχαν ακόμα χάσει την ελληνική ιθαγένειά τους³⁷. Σύμφωνα με επίσημες πηγές, η διαγραφή έγινε βάσει συγκεκριμένης απόφασης (5862/1947) του Υπουργείου Στρατιωτικών, το περιεχόμενο της οποίας εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται σαν «άκρως απόρρητο».

Η ελληνική ιθαγένεια αφαιρέθηκε, ωστόσο, κι από πολίτες κατηγορούμενους για δοσιλογισμό που ουδέποτε εγκατέλειψαν τη χώρα³⁸. Ορισμένοι από αυτούς είχαν ήδη αθωωθεί, λόγω αμφιβολιών, από τα Ειδικά Δικαστήρια. Σύμφωνα με την πάγια νομολογία της δεκαετίας του '40 για το ζήτημα, η στέρηση ιθαγενείας δεν θεωρούνταν ποινή αλλά απλό διοικητικό μέτρο, για τη λήψη του οποίου δεν απαιτούνταν τα ατράνταχτα αποδεικτικά στοιχεία που κρίνονταν αναγκαία για την καταδίκη απ' το δικαστήριο· δεν υπήρχε ούτε καν υποχρέωση των αρχών να ακούσουν την εκδοχή του ίδιου του άμεσα ενδιαφερόμενου³⁹. Η απλή φοίτηση και μόνο στα βουλγαρικά σχολεία που άνοιξαν οι κατοχικές αρχές ή η δημόσια εκδήλωση ιταλικής εθνικής ταυτότητας σε συνδυασμό με την ουσιαστική άγνοια της ελληνικής γλώσσας, θεωρήθηκαν έτσι κάτι παραπάνω από επαρκείς λόγοι για την αφαίρεση της ελληνικής ιθαγενείας⁴⁰.

Τη νομική βάση γι' αυτή την καινούρια πρακτική, που έβαλε για πρώτη φορά στο στόχαστρο μόνιμους κατοίκους της ελληνικής επικράτειας, προσέφεραν δυο νέοι νόμοι που είχαν θεσπίσει στο μεταξύ το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και η δοσιλογική κυβέρνηση Ράλλη.

Ο πρώτος (Α.Ν. 2280 του 1940) επέτρεπε την αφαίρεση της ιθαγενείας όσων είχαν γίνει έλληνες πολίτες «δια πολιτογραφήσεως» και κρίνονταν ένοχοι λιποταξίας, «ενέργειας προς όφελος ξένου κράτους πράξεων ασυμβιβάστων προς την ιδιότητα του Έλληнос πολίτου και αντιθέτων προς τα συμφέροντα της Ελλάδος» ή διενέργειας «πράξεων αντιβαίνουσών εις την δημοσίαν τάξιν, την εσωτερικήν ή εξωτερικήν

Ασφάλειαν του Κράτους και εις το κοινωνικόν καθεστώς»⁴¹. Οι Αρμένιοι κι οι Τσερκέζοι που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα μετά τη μικρασιατική καταστροφή αναφερόντουσαν ρητά ως πληθυσμιακές ομάδες τις οποίες αφορούσαν αυτές οι διατάξεις· επιπλέον, όσοι απ' αυτούς δεν είχαν ακόμη εκπληρώσει «πλήρη και πραγματικήν στρατιωτικήν υποχρέωσιν», έχαναν αυτόματα κι αναδρομικά την ιθαγένειά τους⁴². Εκτός απ' αυτούς, ωστόσο, στην έννοια των «πολιτογραφηθέντων» υπαγόντουσαν και όλοι οι πρώην οθωμανοί υπήκοοι – πρόσφυγες από τις «χαμένες πατρίδες» και γηγενείς κάτοικοι των Νέων Χωρών (Μακεδονία, Ήπειρος, Κρήτη, νησιά Ανατ. Αιγαίου) πριν από το 1913 ή (στην περίπτωση της Θράκης) το 1919⁴³. Σχεδόν ο μισός ελληνικός πληθυσμός της εποχής, δηλαδή!

Ο δεύτερος νόμος (580 του 1943) διεύρυνε ακόμη περισσότερο το πεδίο εφαρμογής του προηγούμενου, καθιερώνοντας την «αναξιοότητα» ως έναν ακόμη λόγο στέρησης της ελληνικής ιθαγενείας⁴⁴. Θεσπισμένος από δοσιλογική κυβέρνηση, κι ως εκ τούτου αυτοδίκαια άκυρος μετά την Απελευθέρωση, διατηρήθηκε παρόλα αυτά σε ισχύ με ειδική μεταπολεμική απόφαση του υπουργικού συμβουλίου (1946)⁴⁵. Εξίσου έγκυρο θεωρήθηκε κι ένα κανονιστικό διάταγμα της κυβέρνησης Τσολάκογλου, το οποίο όριζε τα αποδεικτικά στοιχεία που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σ' αυτή τη διαδικασία: όχι μονάχα δικαστικές αποφάσεις αλλά και κάθε είδους υπηρεσιακά έγγραφα ή «μαρτυρικά καταθέσεις», ακόμη και «πληροφορίες παρεχόμεναι υπό παντός προσώπου, κρινόμεναι βάσιμοι», μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την αφαίρεση της ιθαγενείας ελλήνων πολιτών⁴⁶.

II. «Οι ανθέλληνες Έλληνες»

Το ξέσπασμα του Εμφυλίου αποτέλεσε το σημείο τομής για τη γενίκευση αυτής της διοικητικής πρακτικής, χωρίς διάκριση πλέον μεταξύ «καθαρών Ελλήνων» κι «αλλογενών». Ήδη από το Μάιο του 1944, το Συμβούλιο Ιθαγενείας του Υπ. Εσωτερικών της δοσιλογικής κυβέρνησης Ράλλη είχε αποφανθεί ότι άτομο ελληνικής καταγωγής το οποίο «δεν έχει ελληνικήν συνείδησιν, δεν δύναται να θεωρηθεί ομογενής» – και, ως εκ τούτου, μπορούν να εφαρμοστούν εις βάρος του οι ένομες διακρίσεις εις βάρος των «αλλογενών» ελλήνων πολιτών⁴⁷. Διευρύνοντας την ίδια συλλογιστική, μια εγκύκλιος του Υπ. Εσωτερικών απευθυνόμενη προς τους κατά τόπους Νομάρχες υποστήριζε στις 14 Μαρτίου 1947 ότι το προεδρικό διάταγμα του 1927 θα μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί και εναντίον εκείνων των «ομογενών» που «δια της αντεθνικής συμπεριφοράς των απέδειξαν ότι στερούνται εθνικής συνειδήσεως»⁴⁸.

Ήταν τα πρώτα σημάδια ότι η έννοια της «εθνικής συνειδήσεως», αποδεκτή από την ως τότε διοικητική πρακτική και δικαστική νομολογία, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με βάση καθαρά πολιτικά κριτήρια. Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου, τόσο η δοσιλογική όσο και η εξόριστη

ελληνική κυβέρνηση είχαν θεσπίσει ανάλογες διατάξεις, με στόχο τους συνεργάτες του αντιπάλου⁴⁹. η έκταση της εφαρμογής τους, ωστόσο, παραμένει ασαφής. Εντελώς διαφορετική ήταν η περίπτωση του Εμφυλίου, που για την κυβερνητική προπαγάνδα ισοδυναμούσε με αγώνα επιβίωσης του «έθνους» κατά των «εαμοσλαύων».

Στο θεσμικό επίπεδο, η καθοριστική τομή σημειώθηκε με την ψήφιση στις 4 Δεκεμβρίου 1947 του ΛΖ΄ Ψηφίσματος από τη Βουλή. Σύμφωνα με τις διατάξεις του, «Έλληνες υπήκοοι διαμένοντες προσωρινώς ή μονίμως εις το εξωτερικόν, οίτινες διαρκούσης της παρούσης ανταρσίας δρουν αποδεδειγμένως αντεθνικώς ή ενισχύουν καθ' οιονδήποτε τρόπον τον κατά του Κράτους διεξαγόμενον συμμοριακόν αγώνα, δύνανται να αποστερηθούν της Ελληνικής ιθαγενείας»⁵⁰. Την ευθύνη για τις σχετικές προτάσεις αναλάμβανε μια τριμελής επιτροπή, αποτελούμενη από έναν ανώτατο δικαστικό, ένα διευθυντή του Υπ. Εξ. κι έναν αστυνομικό διευθυντή· η εισήγησή της διαβιβαζόταν στο Συμβούλιο Ιθαγενείας του Υπουργείου Εσωτερικών, η απόφαση του οποίου έπρεπε να παρθεί μέσα σε 10 το πολύ μέρες και ήταν δεσμευτική για τον ίδιο τον Υπουργό, που όφειλε απλώς να την επικυρώσει εκδίδοντας το σχετικό βασιλικό διάταγμα⁵¹. Όσοι στερούνταν μ' αυτό τον τρόπο την ιθαγένειά τους είχαν το δικαίωμα να υποβάλουν αίτηση ακυρώσεως στο Συμβούλιο της Επικρατείας, η άσκηση της οποίας όμως δεν είχε ανασταλτικό αποτέλεσμα⁵².

Αρχικός στόχος του μέτρου φαίνεται πως ήταν μια μάλλον μικρή και σαφώς προσδιορισμένη ομάδα ανθρώπων. Τουλάχιστον αυτό συνάγεται από τη σχετική συζήτηση στο Κοινοβούλιο. Σύμφωνα με τον εισηγητή του Ψηφίσματος, οι προβλεπόμενες κυρώσεις αφορούσαν «ευάριθμα ευτυχώς κακά τέκνα της Ελλάδος, άτινα, επιλήσμονα των υψηλών των υποχρεώσεων προς το χειμαζόμενον Έθνος» υπονομεύουν «εκ του εξωτερικού» την εθνική εξόρμηση κατά του ΔΣΕ⁵³. Ο υπουργός Δικαιοσύνης Χρήστος Λαδάς διαβεβαίωσε κι αυτός την εθνική αντιπροσωπεία πως «τα πρόσωπα τα οποία πρόκειται να στερηθούν την Ελληνικήν ιθαγένειαν είναι ευτυχώς ολίγα και τα γνωρίζομεν όλοι»· διευκρίνισε, μάλιστα, ότι στόχο του νομοθετήματος αποτελούν «και εκείνοι οι οποίοι καθ' οιονδήποτε τρόπον ενισχύουν τον συμμοριακόν αγώνα», αναφέροντας ως παράδειγμα κάποιους –μη κατονομαζόμενους– «καθηγητάς του Πανεπιστημίου που χειροκροτούν τον Τίτο και όλους τους υπονομευτάς»⁵⁴. Άλλοι ομιλητές έκαναν λόγο για ενδεχομένως «100 κακούς Έλληνες»⁵⁵ και για «μίαν μικρά ασημαντον μερίδα Ελλήνων» του εξωτερικού που «αποτελεί την σκκληροειδή απόφυσιν του σώματος της Πατρίδος»⁵⁶, διέκριναν ανάμεσα στον «ελάχιστον αριθμόν επωνύμων προσώπων» (που επρόκειτο να θιγούν από το Ψήφισμα) και τον «κονιορτόν των ανωνύμων ανθρώπων» (τους οποίους αυτό δεν αφορούσε)⁵⁷, ενώ ειδική αναφορά έγινε στην «οργιάζουσα ανθελληνική προπαγάνδα» από αριστερούς ομογενείς στις ίδιες τις ΗΠΑ⁵⁸. Υπήρξαν τέλος και κάποιοι που αναρωτήθηκαν δημόσια, μήπως «η Βουλή ασκεί την συντακτικήν της εξουσία δια να στερήσει τέσσαρας δημοσιογραφίσκους της ελληνικής ιθαγε-

νείας»⁵⁹. Καθολική ήταν πάντως η αίσθηση ότι το ψήφισμα αφορούσε κυρίως προοδευτικούς κύκλους της ελληνικής διασποράς, που ήταν έντονα επικριτικοί απέναντι στο καθεστώς της Αθήνας χωρίς να μετέχουν απαραίτητα σ' αυτή καθ' εαυτή την «ανταρσία». Εξίσου σαφής υπήρξε η εκτίμηση πως η προτεινόμενη ρύθμιση «είναι περιορισμένης χρονικής ισχύος» κι ότι «δεν πρόκειται περί παγίου νόμου ρυθμίζοντος τα ζητήματα της ιθαγενείας»⁶⁰.

Στην πράξη, ωστόσο, τα πράγματα εξελίχθηκαν πολύ διαφορετικά. Μονάχα ένα βασιλικό διάταγμα ασχολήθηκε ειδικά με διανοούμενους της διασποράς που υποστήριζαν το αντάρτικο – κι αυτό, κάμποσους μήνες μετά τον ουσιαστικό τερματισμό των εχθροπραξιών⁶¹. Δυο ακόμη διατάγματα εκδόθηκαν στη διάρκεια του Εμφυλίου, ασχολούμενα ως επί το πλείστον με την ηγεσία του ΔΣΕ (αν και, από τεχνική άποψη, η τελευταία δεν διέμενε «εις το εξωτερικόν» αλλά σε ελληνικό έδαφος, έστω κι έξω από τον έλεγχο της επίσημης Αθήνας)⁶². Όλα τα υπόλοιπα θύματα του ΛΖ΄ Ψηφίσματος έχασαν την ιθαγένειά τους μετά το τέλος του Εμφυλίου, με βασιλικά διατάγματα κι υπουργικές αποφάσεις που συνέχισαν να εκδίδονται μέχρι και το Νοέμβριο του 1963, πάνω από 13 χρόνια μετά την κατάπαυση του πυρός⁶³. Με αποτέλεσμα, όπως επιγραμματικά επισήμανε ο συνταγματολόγος Φαίδων Βεγλερής, «όλα τα διατάγματα αφαιρέσεως ιθαγενείας με βάση το ΛΖ΄ Ψήφισμα, [να] βρίσκονται σε αντίθεση με τους όρους» που έθετε αυτό το ίδιο το «έκτακτο» νομοθετικό κείμενο⁶⁴.

Η πρώτη παρανομία αφορούσε το μαζικό χαρακτήρα του μέτρου και την παντελή απουσία οποιασδήποτε τεκμηρίωσης των επιμέρους ατομικών περιπτώσεων. Τα περισσότερα διατάγματα αφορούσαν συλλογικά δεκάδες ή εκατοντάδες ανθρώπους, αναφέροντας απλώς τα ονοματεπώνυμα και –ενδεχομένως– τον τόπο καταγωγής τους. 367 έλληνες πολίτες έχασαν έτσι την ιθαγένειά τους με ένα και μόνο διάταγμα στις 28 Ιουνίου 1955· ακολούθησαν άλλοι 511 την επομένη, 233 στις 15 Ιουλίου, 292 στις 29 Αυγούστου, 153 στις 9 Νοεμβρίου και 164 στις 30 Δεκεμβρίου⁶⁵. Συνολικά, πάνω από 135 διατάγματα κι υπουργικές αποφάσεις αφαίρεσαν την ελληνική ιθαγένεια από τουλάχιστον 22.366 άτομα μεταξύ 1948 και 1963⁶⁶. Σε κάθε περίπτωση, απουσίαζε ολοκληρωτικά όχι μόνο η προβλεπόμενη από το νόμο λεπτομερής εξέταση της κάθε ατομικής περίπτωσης, αλλά και αυτή ακόμα η επιφανειακή απόπειρα τεκμηρίωσης του περιεχομένου της απόφασης. Αντί γι' αυτό, ως αιτιολογία χρησιμοποιούνταν μια πάγια διατύπωση, σύμφωνα με την οποία τα κατονομαζόμενα άτομα «απεστερήθησαν της ελληνικής ιθαγενείας ως αποδεδειγμένως εν τω εξωτερικώ, διαρκούσης της παρούσης ανταρσίας, δρώντες αντεθνικώς και ενισχύοντες τον κατά του Κράτους διεξαγόμενον συμμοριακόν αγώνα». Το ίδιο μοντέλο συνοπτικών διαδικασιών παρατηρείται και στα δημοσιευμένα πρακτικά του Συμβουλίου Ιθαγενείας, τα σχετικά με το ζήτημα.

Μια τόσο προβληματική πρακτική δεν θα μπορούσε ν' αποφύγει τα χοντροκομμένα λάθη. Μεταξύ άλλων, έχουν καταγραφεί περιπτώσεις νεογέννητων βρεφών που στερή-

θηκαν την ιθαγένειά τους ως «αντεθνικώς δρώντα» κι «ενισχύοντα τον συμμοριακό αγώνα»⁶⁷, ολόκληρων χωριών που αποβλήθηκαν από τον εθνικό κορμό επειδή κάποιοι εθνικόφρονες γείτονες έβαλαν στο μάτι την έγγεια περιουσία τους⁶⁸, ακόμη και νεκρών που εντοπίστηκαν «αποδεδειγμένως εν τω εξωτερικώ» αν και είχαν σκοτωθεί στις μάχες του Εμφυλίου πολύ πριν προλάβουν να περάσουν τα σύνορα⁶⁹. Αυτή η έλλειψη σοβαρότητας ομολογείται άλλωστε κι από τις ίδιες τις αρμόδιες αρχές, που ουκ ολίγες φορές θα επιχειρήσουν κατόπιν εορτής να διορθώσουν προηγούμενα «σφάλματά» τους, ακυρώνοντας αφαιρέσεις ιθαγένειας που είχαν ήδη δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Πού και πού, ο λόγος μιας τέτοιας διόρθωσης αναφέρεται επακριβώς στο διορθωτικό κείμενο: έτσι, λ.χ., διάταγμα του 1955 ανακάλεσε τις στερήσεις ιθαγένειας δυο ατόμων με το αιτιολογικό ότι ο μεν ένας «εξηκριβώθη μεταγενέστερον ότι εφονεύθη το έτος 1948 μη εξελθών της χώρας και συνεπώς δεν εμπίπτει εις τας διατάξεις του ΛΖ΄ Ψηφίσματος», ενώ του άλλου «δεν απεδείχθη τελικώς σοβαρά αντεθνική δράσις εν τω εξωτερικώ»⁷⁰. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ωστόσο, δεν καταγράφεται ο παραμικρός λόγος αυτών των ανακλήσεων⁷¹. Η διαθέσιμη νομολογία του Σ.Ι. αφήνει να διαφανεί ότι πολλές απ' αυτές βασίστηκαν στην εκτίμηση ότι τα ενεχόμενα άτομα είχαν εγκαταλείψει τη χώρα όχι με τη θέλησή τους αλλά μετά από αναγκαστική στρατολογία τους (ή ακόμη και απαγωγή τους) από τους αντάρτες⁷². Άλλες ανακλήσεις πάλι στηρίχθηκαν στην ανακάλυψη ότι τα αναφερόμενα άτομα είχαν ήδη επαναπατριστεί πριν την αφαίρεση της ιθαγένειάς τους⁷³, ήταν διαφορετικά πρόσωπα από τους φυγάδες «συμμορίτες» (συνήθως απλοί συγγενείς τους)⁷⁴, ακόμη κι ότι είχαν σκοτωθεί στη διάρκεια του Εμφυλίου από τους ίδιους τους αντάρτες που υποτίθεται ότι εξακολουθούσαν «αποδεδειγμένως» να υποστηρίζουν⁷⁵! Υπάρχουν τέλος κάποιες περιπτώσεις, όπου προηγούμενα επιβαρυντικά στοιχεία αντιμετωπίζονται ξαφνικά με ανεξήγητη λεπτότητα – με αποτέλεσμα, παρόλο που συγκεκριμένα πρόσωπα «κρίνονται με ουσιώδη αντεθνικήν δράσιν», η ιθαγένειά τους να μην αφαιρείται μέχρις ότου η σχετική υπηρεσιακή αλληλογραφία «συμπληρωθεί» με νεώτερες προξενικές αναφορές «περί της διαγωγής των» στην υπερορία⁷⁶. Παρόλο που φυσικά κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται στα πρακτικά, το κλειδί της ερμηνείας αυτών των ξαφνικών αλλαγών θα μπορούσε ενδεχομένως ν' αναζητηθεί σε πελατειακού τύπου παρεμβάσεις ηγετικών παραγόντων της μεταπολεμικής εθνικοφροσύνης, γνωστές άλλωστε από την εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή τη σχετική με το πρώτο κύμα επαναπατρισμού της δεκαετίας του '50.

Η εμμονή στην επίκληση της «παρούσης» ανταρσίας, μια δεκαετία και βάλε μετά την κατάπαυση του πυρός, υπήρξε μια ακόμη παραβίαση όχι μόνο της νομιμότητας αλλά και της ίδιας της λογικής. Κατά τη συζήτηση του ΛΖ΄ Ψηφίσματος στη Βουλή, είχε επίσημα διακηρυχθεί πως «η ισχύς του θέλει διαρκέσει όσον χρόνον πρόκειται να διαρκέσει και η ανταρσία» και πως «εάν αυτή κατασταλή, και τούτου η ισχύς θέλει καταργηθή αυτομάτως»⁷⁷. Αν και η επίση-

μη λήξη της «ανταρσίας» προσδιορίστηκε νομοθετικά μεταξύ της 15ης Οκτωβρίου 1949 και της 31ης Δεκεμβρίου 1950⁷⁸, μια σειρά αποφάσεων του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας προμήθευσαν παρόλα αυτά την αναγκαία νομολογία για την πλασματική παράταση του Εμφυλίου ως τα μέσα του 1962⁷⁹.

III. Και πάλι οι «αλλογενείς»: το κακόφημο άρθρο 19

Στο μεταξύ ολοκληρώθηκε η κωδικοποίηση της διάσπαρτης ως τότε σχετικής νομοθεσίας, με τη θέσπιση εν έτει 1955 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας (ΚΕΙ). Το άρθρο 33 του Κώδικα διατήρησε σε ισχύ το ΛΖ΄ Ψήφισμα, ενώ με το άρθρο 32 καταργήθηκαν το προεδρικό διάταγμα του 1927 και οι νόμοι 2280/1940 και 580/1943. Όσον αφορά τις στερήσεις ιθαγένειας, ωστόσο, ο σκληρός πυρήνας της «καταργούμενης» νομοθεσίας διατηρήθηκε σχεδόν άθικτος και με τις νέες ρυθμίσεις:

(α) Το άρθρο 14 του ΚΕΙ πρόβλεπε την απώλεια της ελληνικής ιθαγένειας ύστερα από αίτηση του ενδιαφερόμενου, προκειμένου αυτός να αποκτήσει την ιθαγένεια άλλου κράτους ή να αναλάβει δημόσια υπηρεσία σε ξένο κράτος.

(β) Το άρθρο 20 πρόβλεπε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας για «αντεθνική δραστηριότητα» στο εξωτερικό. Η πρώτη περίπτωση αφορούσε την απόκτηση ξένης υπηκοότητας χωρίς προηγούμενη έγκριση του ελληνικού Υπ. Εσωτερικών· η δεύτερη, την εθελούσια αποδοχή δημόσιου αξιώματος σε ξένο κράτος σε αντίθεση προς τα εθνικά συμφέροντα και την εμμονή στη διατήρησή του παρά την εκφρασμένη αντίθεση του ελληνικού Υπ. Εσωτερικών. Σημαντικότερη όσον αφορά την εφαρμογή της έμελλε ν' αποδειχθεί η τρίτη περίπτωση, σύμφωνα με την οποία «δύνатаι να κηρυχθεί έκπτωτος της ελληνικής ιθαγενείας όστις εν τη αλλοδαπή παραμένων ενήργησε προς όφελος αλλοδαπής Πολιτείας πράξεις ασυμβιβάστους προς την ιδιότητα του Έλληνοσ και αντιθέτους προς τα συμφέροντα της Ελλάδος». Η έκπτωση γίνεται με απόφαση του υπουργού Εσωτερικών, ύστερα από σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου Ιθαγενείας, ενώ η ακριβής φύση των πράξεων που μπορούσαν να οδηγήσουν στην επιβολή μιας τόσο σοβαρής κύρωσης δεν προσδιορίζεται.

(γ) Το άρθρο 19 του Κώδικα, τέλος, εκσυγχρόνισε τις αντίστοιχες διατάξεις του διατάγματος του 1927 όσον αφορά τους «αλλογενείς» μετανάστες. Σύμφωνα με αυτό, «αλλογενής εγκαταλιπών το Ελληνικόν έδαφος άνευ προθέσεως παλινოსτήσεως δύναται να κηρυχθεί απολέσας την Ελληνικήν ιθαγένειαν. Τούτο ισχύει και δια τον αλλογενή τον γεννηθέντα και κατοικούντα εν τη αλλοδαπή. Τα εν αλλοδαπή εγκατεστημένα ανήλικα τέκνα τούτου δύνανται να κηρυχθώσιν απολέσαντα την Ελληνικήν ιθαγένειαν, εάν αμφότεροι οι γονείς αυτών ή ο επιζών τούτων απώλεσαν ταύτην. Περί τούτων αποφαινεται ο Υπουργός των Εσωτερικών κατά σύμφωνον γνώμην του Συμβουλίου Ιθαγενείας»⁸⁰.

Από τις παραπάνω διατάξεις, το άρθρο 19 ήταν αυτό

που επρόκειτο να δημιουργήσει τα περισσότερα προβλήματα, καθώς χρησιμοποιήθηκε σε μαζική κλίμακα εναντίον μειονοτικών ομάδων που θεωρήθηκαν κατά καιρούς ως δυνάμει «εσωτερικός εχθρός» – και, ούτως ή άλλως, υπονομευτές της «εθνικής ομοιογένειας». Τυπικά, επρόκειτο για μια ηπιότερη, εκσυγχρονισμένη εκδοχή του διατάγματος του 1927: όπως επισήμαινε και η εισηγητική έκθεση, η «διαπίστωση» από τις αρχές της απουσίας «προθέσεως παλινοστήσεως» από μέρους του «αλλογενούς» δεν επέφερε πλέον αυτόματα την απώλεια της ελληνικής ιθαγένειάς του, αλλά απλά συνιστούσε προϋπόθεση για τη δυνητική αφαίρεσή της⁸¹. Στην πράξη, ωστόσο, η απουσία οποιασδήποτε διαφάνειας και η διάχυτη ατμόσφαιρα «εθνικής σκοπιμότητας» που χαρακτήριζαν την εφαρμογή της νέας αυτής διάταξης, σπανίως επέτρεπαν μια τέτοια διαφοροποίηση στην πράξη.

Η ίδια η έκβαση του Εμφυλίου είχε άλλωστε ήδη προσφέρει στις αρχές μια μοναδική ευκαιρία για την έννομη εθνοκάθαρση των μειονοτικών εκείνων υπολειμμάτων, τα οποία θεωρούνταν επικίνδυνα για την κρατική ασφάλεια στις δεδομένες συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου. Κάμποσες χιλιάδες Σλαβομακεδόνες που είχαν εγκαταλείψει στη διάρκεια των εχθροπραξιών τα παραμεθόρια χωριά τους στερήθηκαν έτσι την ελληνική ιθαγένεια με βάση το διάταγμα του 1927, ως «αλλογενείς εγκαταλείψαντες το ελληνικόν έδαφος άνευ προθέσεως επανόδου», αμέσως μετά τη νίκη των κυβερνητικών δυνάμεων⁸².

Η ίδια πρακτική εξακολούθησε χωρίς διακοπή και μετά το 1955, τώρα πια βάσει του άρθρου 19 του ΚΕΙ. Παρόλη την τυπικά ηπιότερη διατύπωση του νέου νόμου, η όλη διαδικασία διατήρησε το συλλογικό και λίγο πολύ αυθαίρετο χαρακτήρα της. Το διαπιστώνουμε από τα δημοσιευμένα, αποσπασματικά πρακτικά συνεδριάσεων του Συμβουλίου Ιθαγενείας κατά τη δεκαετία του '50: εκεί, εκατοντάδες «αλλογενείς» φέρονται να στερούνται την ιθαγένειά τους μετά από ολιγόλεπτες διαδικασίες, με βάση πληροφορίες κάποιων απροσδιόριστων «εγγράφων της παρά τω Υπουργείω Εσωτερικών Διευθύνσεως Αλλοδαπών», των οποίων ούτε ο αριθμός πρωτοκόλλου αναφέρεται ούτε το περιεχόμενο περιγράφεται ή συζητιέται, πόσο μάλλον αμφισβητείται από τα μέλη του Συμβουλίου⁸³.

Διαθέσιμα έγγραφα από κοινοτικά αρχεία παρέχουν κάποια συμπληρωματικά στοιχεία για τη στερεότυπη πρακτική που ακολουθήθηκε κατά την εφαρμογή του άρθρου 19. Στις 4.4.1959, λ.χ., ο διευθυντής του Υπ. Εσωτερικών Ι. Βασιλάκης προώθησε στο Συμβούλιο Ιθαγενείας μια λίστα με τα ονόματα 164 «αλλογενών», στο σύνολό τους Σλαβομακεδόνων από την πόλη της Φλώρινας και 25 γύρω χωριά, «συν τη παρακλήσει όπως ευαρεστούμενοι γνωμοδοτήσετε συμφώνως τω άρθρω 19 του Κώδικος της Ελληνικής Ιθαγενείας»⁸⁴. Μέσα σε τέσσερις μέρες, το Συμβούλιο αποφάνθηκε, χωρίς πολλές διατυπώσεις, ότι «οι ως άνω δέον να κηρυχθώσιν απολέσαντες την ελληνικήν ιθαγένειαν». Στις 13 Απριλίου, η υπουργική απόφαση 36280 κήρυξε και τυπικά όλα τα άτομα που περιλαμβάνονταν στη λίστα ως «απολέσαντα την ελληνικήν ιθαγένειαν» και διέταξε «την διαγραφήν των μεν αρρέ-

νων εκ των οικείων Μητρ. Αρρένων, των δε θηλέων εκ των Δημοτολογίων». Επρόκειτο καθαρά για μια υπόθεση ρουτίνας, όπως διαπιστώνουμε κι από το γεγονός ότι η τελική απόφαση υπογράφεται όχι από τον πολιτικό προϊστάμενο του Υπουργείου αλλά, «εντολή υπουργού», από το γενικό διευθυντή Σ. Δεληνίκο⁸⁵. Μόλις πέντε μήνες αργότερα, η ίδια ακριβώς διαδικασία θα επαναληφθεί για μια ακόμη φορά, στερώντας άλλους 197 «αλλογενείς» από την ελληνική ιθαγένειά τους⁸⁶.

Την τελική εικόνα αυτού του «ξεκαθαρίσματος» μας τη δίνει ένας υπεράνω πάσης υποψίας αξιωματικός της Χωροφυλακής, επικεφαλής του μεθοριακού τομέα Κάτω Νευροκοπίου το 1965-67. Μιάμιση δεκαετία μετά τη λήξη του Εμφυλίου, σημειώνει στ' απομνημονεύματά του, ξεφυλλίζοντας το τοπικό υπηρεσιακό «αρχείο των φυγάδων» και διαπιστώνει «τραγέλαφο», καθώς «νήπια εμφανίζονται ενήλικα, καταδικασμένα σε θάνατο ή ισόβια. [...] Μερικοί εθεωρήθησαν φυγάδες, εστερήθησαν ιθαγένειας, [αλλά] ευρίσκονται στην Ελλάδα με ταυτότητα, γιατί διεγράφησαν των παλαιών μητρών και εγγράφησαν κατά την ανασύνταξη στα νέα, χωρίς να ακυρωθεί η απόφαση αποστέρησης. Άλλοι ευρισκόμενοι τον κρίσιμο χρόνο εις το εξωτερικό ή φονευμένοι προ του διωγμού, κατεδικάσθησαν ερήμην και εστερήθησαν ιθαγένειας και γενικά κάθε γηγενής που απουσίαζεν από Κ. Νευροκόπι [το 1946] εκλήθηκε φυγάς και έλαβε τη ρετινιά»⁸⁷.

Εκτός απ' αυτούς καθ' εαυτούς τους «φυγάδες» της δεκαετίας του '40, το άρθρο 19 αφορούσε δυο ακόμη κατηγορίες «αλλογενών»: υπερπόντιους μετανάστες και συγγενείς πολιτικών προσφύγων που ταξίδευαν στις χώρες του ανατολικού μπλοκ για να συναντήσουν τους ανθρώπους τους. Σ' αυτή την τελευταία περίπτωση, ειδικές κανονιστικές αποφάσεις του Υπουργείου Εξωτερικών ζήτησαν από τις αρμόδιες υπηρεσίες να θέτουν χωρίς χρονοτριβή σε κίνηση τη σχετική διαδικασία για όσους «αλλογενείς» ταξιδεύουν στη Γιουγκοσλαβία (1957) ή τις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας (1959)⁸⁸.

Ένας πλήρης, αναλυτικός απολογισμός της εφαρμογής του άρθρου 19 κατά τα 43 χρόνια της ισχύος του είναι πρακτικά αδύνατος, με δεδομένη την έλλειψη λεπτομερειακών επίσημων στοιχείων. Οι αρχές δεν ήταν υποχρεωμένες να δημοσιεύουν τις σχετικές υπουργικές αποφάσεις στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (και φυσικά δεν το έκαναν)⁸⁹, όσο για τους άμεσα ενδιαφερόμενους αιρετούς δήμαρχους και κοινοτάρχες, τους ήταν απαγορευμένο να γνωστοποιούν ακόμη και τον αριθμό των δημοτών από τους οποίους έχει αφαιρεθεί η ιθαγένεια, καθώς τα εν λόγω δεδομένα χαρακτηρίζονταν απόρρητα⁹⁰. Έτσι, ακόμη και μια συνολική καταγραφή των ποικίλων μεταβλητών αυτής της πολιτικής (ανά χρονιά, περιοχή κι εθνοτική ομάδα) δεν είναι εφικτή. Η υπάρχουσα νομολογία του ΣτΕ και κάποια διαθέσιμα στοιχεία μας επιτρέπουν, παρόλα αυτά, μια γενική σκιαγράφηση των βασικών χαρακτηριστικών της.

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, στα 43 χρόνια της ισχύος του άρθρου 19 (1955-98) ένας συνολικός αριθμός 60.044 ελλήνων πολιτών στερήθηκαν την ιθαγένειά τους

βάσει της συγκεκριμένης διάταξης⁹¹. Στους ανθρώπους αυτούς περιλαμβάνονταν σλαβόφωνοι Μακεδόνες, Εβραίοι που μετανάστευσαν στο Ισραήλ⁹², πολίτες ιταλικής καταγωγής που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα αμέσως μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο⁹³, Αλβανοί μουσουλμάνοι που είχαν μεταναστεύσει στην Τουρκία⁹⁴, ακόμη και μια γυναίκα σουηδικής καταγωγής που πολιτογραφήθηκε ελληνίδα μετά το γάμο της⁹⁵. Από απόσταση, ωστόσο, η μεγαλύτερη ομάδα θυμάτων του άρθρου 19 απαρτίστηκε από μέλη της επίσημα αναγνωρισμένης μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Σύμφωνα με πρόσφατη δήλωση του πρώην υπουργού Μακεδονίας-Θράκης και Δημ. Τάξης, Παπαθεμελή, αυτοί οι μουσουλμάνοι ανέρχονται σε «κάπου 50.000»⁹⁶.

Αρχικά, οι μουσουλμάνοι όχι μόνο δεν αποτελούσαν στόχο του άρθρου 19, αλλά απεναντίας συνιστούσαν αντικείμενο διακριτικής ευμενούς μεταχείρισης από μέρους των αρχών, για λόγους που ανάγονται στην ψυχροπολεμική συμμαχία και κοινή εχθρότητα των δυο χωρών απέναντι στη Βουλγαρία. Η πολιτικά συντηρητική μειονότητα της Θράκης αντιμετωπιζόταν έτσι από τους ιθύνοντες της Αθήνας σαν ένας δυνητικός σύμμαχος στον αντικομμουνιστικό αγώνα, μάλλον, παρά σαν εθνική απειλή. Ως εκ τούτου, «γνωστοί λόγοι [εθνικής] σκοπιμότητας» οδήγησαν στην επιβολή ενός «γενικού μέτρου», σύμφωνα με το οποίο «δέον να αποφεύγεται η αφαίρεσις της Ελληνικής Ιθαγενείας από άτομα Τουρκικής καταγωγής αναχωρήσαντα δια Τουρκίαν»: η μοναδική προβλεπόμενη εξαίρεση αφορούσε «εκείνους οίτινες απέκτησαν Τουρκικήν υπηκοότητα»⁹⁷. Κάπου 7.000 Τούρκοι και Πομάκοι, οι οποίοι είχαν καταφύγει στην Τουρκία κατά τη δεκαετία του '40, κατάφεραν έτσι να διατηρήσουν την ελληνική ιθαγένειά τους – προς μεγάλη λύπη, κατόπιν εορτής φυσικά, των εγχώριων εθνικιστών⁹⁸. Ακόμη πιο χαρακτηριστική ήταν η ρητή εξαίρεση αυτών των μουσουλμάνων από την απαλλοτρίωση των «εγκαταλελειμμένων» παραμεθόριων γεωκτησιών και τον εποικισμό τους με χριστιανούς «υγιών κοινωνικών φρονημάτων» που οργανώθηκε βάσει του Ν. 2536 του 1953⁹⁹.

Η κυπριακή κρίση του 1963-64 κι η εθνοκάθαρση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης (1955-64) ανέτρεψαν ολοκληρωτικά αυτή τη διοικητική πρακτική. Από τα μέσα της δεκαετίας του '60, τα μέλη της μειονότητας θα καταστούν έτσι ο κύριος στόχος της εφαρμογής του άρθρου 19 – πολιτική που θα γενικευτεί μετά το πραξικόπημα του 1967¹⁰⁰. Ο προσανατολισμός αυτός δεν θα αλλάξει με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974: αντίθετα, η κλιμάκωση της ελληνοτουρκικής έντασης μετά την εισβολή στην Κύπρο οδήγησε σε νέο κύμα καταπιεστικών μέτρων, με στόχο τον εξαναγκασμό των μουσουλμάνων να εγκαταλείψουν τη χώρα¹⁰¹. Η πολιτική αυτή των «διοικητικών ενοχλήσεων» δεν θα σταματήσει παρά το 1991, όταν έγινε αντιληπτό ότι, αντί να διώξει τη μειονότητα, απεναντίας την ριζοσπαστικοποίησε και ταυτόχρονα «μας εξέθεσε διεθνώς»¹⁰².

Οι αφαιρέσεις ιθαγένειας με βάση το άρθρο 19 υπήρξαν, ως εκ τούτου, μια σταθερά της μειονοτικής πολιτικής κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 και του μεγαλύτε-

ρου μέρους εκείνης του '90. Μια ημιεπίσημη καταγραφή της εφαρμογής του άρθρου 19 μετά το 1976, διοχετευμένη στον Τύπο από στελέχη του Υπ. Εσωτερικών, καταγράφει 12.882 τέτοιες στερήσεις ως το 1997, με ιδιαίτερα ψηλές «αποδόσεις» κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70 και ξανά πάλι το 1986 (Πίνακας Α)¹⁰³. Η πρώτη απ' αυτές τις κορυφώσεις αντιστοιχεί στη χειρότερη φάση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, αμέσως μετά την εισβολή στην Κύπρο, ενώ η δεύτερη μπορεί να θεωρηθεί ως η «απάντηση» των αρχών στην εμφάνιση των πρώτων ανεξάρτητων μειονοτικών συνδυασμών κατά τις εκλογές του 1985. Από την άλλη, ο μικρότερος αριθμός αφαιρέσεων σημειώθηκε κατά το 1989 – χρονιά αλλεπάλληλων εκλογών και, άρα, απρόσφορη για τη λήψη μέτρων που μοιραία αποξένωναν ένα μέρος του εκλογικού σώματος. Μετά το 1992, η προοδευτική μείωση των στερήσεων ιθαγένειας οφείλεται προφανώς στη νέα πολιτική που υιοθετήθηκε και τις συνακόλουθες υποσχέσεις για επικείμενη κατάργηση του άρθρου.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η επισκόπηση του όλου μηχανισμού, με βάση τον οποίο εφαρμόστηκε το άρθρο.

Πρώτα και κύρια, για να χάσει κανείς την ιθαγένειά του βάσει του άρθρου 19 έπρεπε να είναι «αλλογενής». Όπως έχουμε ήδη δει, καθοριστικό κριτήριο για την απόδοση αυτού του χαρακτηρισμού θεωρήθηκε από την εγχώρια νομική επιστήμη και νομολογία όχι η «φυλετική» καταγωγή αλλά η «εθνική συνείδηση» του ατόμου – φυσικά, όπως αυτή εκτιμούνταν από τις κατά τόπους αρμόδιες προξενικές, αστυνομικές και άλλες αρχές. Πρόκειται αναμφίβολα για το προϊόν της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας, μέσα στην οποία διαμορφώθηκε για πρώτη φορά η διάκριση «ομογενών-αλλογενών»: της διάλυσης, δηλαδή, του πάλαι ποτέ ενιαίου Millet-i-Rum και της ανάδυσης των αντιμαχόμενων βαλκανικών εθνικών κινημάτων. Αρχικός στόχος των στερήσεων ιθαγένειας υπήρξαν έτσι όχι κάποιες ευκρινώς διακριτές μη ελληνικές εθνότητες αλλά τα τμήματα εκείνα του ευρύτερου «αλλόγλωσσου» χριστιανορθόδοξου πληθυσμού (Βλάχοι και Σλαβομακεδόνες) που είχαν υιοθετήσει διαφορετικό εθνικό προσανατολισμό («βουλγαρίζοντες», «σερβίζοντες», «ρουμανίζοντες», «μακεδονίζοντες»). Η έννοια της «εθνικής συνείδησης» συνιστούσε, έτσι, ένα στρατηγικό στοιχείο που επέτρεπε να διακρίνει κανείς τα πρόβατα από τα ερίφια μεταξύ των μελών μιας και της αυτής εθνοπολιτισμικής ομάδας.

Αυτό το δρόμο ακολούθησαν οι εφαρμοστές του διατάγματος του 1927 και στη συνέχεια του άρθρου 19. Ήδη από το 1930, η Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια εξηγούσε ότι «δια της λέξεως 'αλλογενείς' ο νομοθέτης εννοεί τους Έλληνας πολίτας τους μη έχοντας ελληνικήν συνείδησιν»¹⁰⁴. Μετά το 1955, διαδοχικά κανονιστικά κείμενα του Υπουργείου Εσωτερικών επρόκειτο να τονίσουν ακόμη περισσότερο αυτό το σημείο. Σύμφωνα με την εγκύκλιο 412 της 19.12.1961, λ.χ., η οποία αναλύει την ορολογία του ΚΕΙ στις βασικές υπηρεσίες ασφαλείας που ασχολούνται με το ζήτημα (Γενική Διεύθυνση Γενικής Ασφαλείας και Διεύθυνση Αλλοδαπών), «κύριον κριτήριον προς διάκρισιν ομ...

λογενών είναι η εθνική συνείδησις»· η εν λόγω διάκριση, ως εκ τούτου, «δεν θεμελιούται κυρίως επί της φυλετικής καταγωγής του προσώπου (εθνικότητας, θρησκείας, γλώσσας)», αν και αυτή η τελευταία «αποτελεί επίκουρον στοιχείον προς συνεκτίμησιν εν τη όλη συγκεκριμένη κρίσει περί του χαρακτηρισμού του προσώπου ως ομογενούς ή αλλογενούς»¹⁰⁵. Η ίδια διατύπωση επαναλαμβάνεται δυο χρόνια αργότερα, σε εγκύκλιο του Υπουργείου με θέμα την αναγνώριση της ιθαγένειας ομογενών στην αλλοδαπή: «κύριον κριτήριον προς χαρακτηρισμόν προσώπου τινός ως ομογενούς είναι η εθνική συνείδησις»¹⁰⁶ κι υιοθετείται το 1965 από βασιλικό διάταγμα που ασχολείται με το ίδιο θέμα («ομογενής, ήτοι πρόσωπον έχον Ελληνικήν συνείδησιν»¹⁰⁷). Αναλύοντας τις διατάξεις του τελευταίου αυτού διατάγματος, μια άλλη εγκύκλιος του Υπ. Εσωτερικών θα αναλύσει λεπτομερειακά την ακριβή ισορροπία ανάμεσα στις διαφορετικές συνιστώσες του όρου: «Ομογενής είναι ο έχων Ελληνικήν εθνικότητα, ο ανήκων εις το Ελληνικόν έθνος, ο συνδεόμενος δηλαδή με το Έθνος δια της κοινής γλώσσας (ουχί απαραίτητως), θρησκείας, κοινών παραδόσεων, αλλά κυρίως δια της συνειδήσεως των κοινών ιστορικών πεπρωμένων, ήτοι δια της Ελληνικής συνειδήσεως»¹⁰⁸.

Ακόμη πιο ενδιαφέροντα είναι, ωστόσο, τα κριτήρια που οι προαναφερόμενες εγκύκλιοι θέτουν για το ζύγισμα της «εθνικής συνείδησης» των ελλήνων πολιτών. Η εγκύκλιος 412/1961 απαριθμεί ενδεικτικά τις παρακάτω «εκδηλώσεις», ως τεκμήρια «μαρτυρούντα την έλλειψιν ελληνικής εθνικής συνειδήσεως»: «(α) Η μη εγγραφή των προσώπων τούτων εις τα ελληνικά προξενικά μητρώα και (β) η μη τήρησις των έναντι των ελληνικών προξενικών αρχών υποχρεώσεων των, (γ) η επί μακρόν διακοπή πάσης επαφής των με τας ελληνικάς προξενικάς αρχάς, (δ) η αποφυγή παρουσίας ή συμμετοχής των εις εθνικάς ή άλλας εορταστικές εκδηλώσεις υπέρ της Ελλάδος ή γενικωτέρου ελληνικού ενδιαφέροντος θέματα εν τη αλλοδαπή, (ε) η απόκτησις υπ' αυτών ξένης ιθαγενείας, η οποία εγένετο τη βουλήσει των» κ.λ.π.¹⁰⁹. Δυο χρόνια αργότερα, καινούρια τέτοια κριτήρια έρχονται να προστεθούν, ενδεικτικά πάντοτε, στην επίσημη λίστα συστατικών στοιχείων της «εθνικής ορθότητας». Ανάμεσα σε όσα συντελούν στην ταξινόμηση κάποιου ως «ομογενούς» (κι όχι «αλλογενούς»), συγκαταλέγονται έτσι η «συμμετοχή εις Ελληνοχριστιανικάς Κοινότητας και Συλλόγους, [η] ενίσχυσις φιλική και ηθική του Ελληνικού στοιχείου, [η] δραστηριότης προς τόνωσιν του Εθνικού φρονήματος, [η] συμμετοχή εις εκδηλώσεις εθνικής σημασίας»¹¹⁰ – εθνικόφρων δραστηριότητα, δηλαδή, ευθυγραμμισμένη με την επίσημη αντικομμουνιστική πολιτική του «εθνικού κέντρου». Όλα τα παραπάνω στοιχεία αναπαράγονται και στην εγκύκλιο του 1965, με δυο επιπλέον προσθήκες: τη γενική «συμπεριφορά των ομογενών ως Ελλήνων» και τις «παρακολουθήσεις θείων λειτουργιών» από μέρους τους¹¹¹.

Παρόλη την έμφαση στην «εθνική συνείδηση», θα πρέπει ωστόσο να έχουμε υπόψη ότι αυτά τα προαπαιτούμενα αφορούν σχεδόν αποκλειστικά και μόνο άτομα χριστιανορθόδοξου θρησκευματος. Εντελώς διαφορετική υπήρξε η

αντιμετώπιση των αλλόθρησκων ή αλλόδοξων ελλήνων πολιτών. Οι δικαστές του Συμβουλίου της Επικρατείας αισθάνονται λ.χ. υποχρεωμένοι να τεκμηριώσουν το χαρακτηρισμό κάποιου σλαβόφωνου μετανάστη ως «αλλογενούς» με ρητή αναφορά στην (υποτιθέμενη) συνεργασία του με την «αυτονομιστική 'σκοπιανή' κίνηση» της Αυστραλίας¹¹², ουδέποτε όμως προέβησαν σε τέτοιου είδους εξηγήσεις όσον αφορά μουσουλμάνους ή εβραίους έλληνες πολίτες. Οι τελευταίοι θεωρούνται εξ ορισμού «αλλογενείς», αποδεικνύοντας έτσι την ιδιότυπη επιβίωση του οθωμανικού συστήματος των μιλέτ στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα. Πολύ σπάνια μόνο, η ένθερμη πατριωτική δραστηριότητα κάποιου αλλόθρησκου πολίτη στο εξωτερικό θεωρείται ως απόδειξη της «ελληνικής εθνικής συνειδήσεως» του, ανατρέποντας το χαρακτηρισμό του ως «αλλογενούς»¹¹³.

Λιγότερο εύκολα διαπιστώσιμη ήταν η δεύτερη «αντικειμενική» προϋπόθεση που έθετε το άρθρο 19 για την ενεργοποίησή του –η απουσία, τουτέστιν, «προθέσεως παλινοστήσεως» από μέρους του «αλλογενούς». Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του ΚΕΙ, αυτή η πρόθεση «δύναται να συναχθή εκ σχετικών τεκμηρίων, οία είναι η μετά του αποδημούντος αποδημία ολοκλήρου της οικογενείας του, η εκποίησης της εν Ελλάδι περιουσίας του και διάλυσις της εν αυτή επιχειρήσεώς του, η μη ενεργός άσκησις της ελληνικής ιθαγενείας, κλπ»¹¹⁴. Για τη βεβαίωση της συνδρομής αυτών των προϋποθέσεων, μια τυποποιημένη μορφή εντύπου χρησιμοποιούνταν στη Θράκη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80· εκδιδόμενο ύστερα από αίτηση του τοπικού σταθμού χωροφυλακής, αυτό το «πιστοποιητικόν αλλογενούς αναχωρήσαντος εξ Ελλάδος άνευ προθέσεως επανόδου» υπογραφόταν από τον Ιμάμη ή τον πρόεδρο της κοινότητας και διαβεβαίωνε ότι ο συγκεκριμένος κάθε φορά κάτοικος «είναι Τούρκος το γένος και ανεχώρησεν εκ της κοινότητος την ... [ημερομηνία] δια Τουρκίαν άνευ προθέσεως επανόδου, καθόσον εξεποίησεν την ακίνητον περιουσίαν του και ουδέν κατέλειπεν εις Ελλάδα. Μετ' αυτού ανεχώρησεν και η οικογένεια τούτου, αποτελουμένη εκ... [ονόματα, βαθμοί συγγένειας και ηλικίες]»¹¹⁵.

Στην πράξη, η «πιστοποίηση» αυτών των προϋποθέσεων από τις αρχές δεν βασιζόταν πάντοτε στην πραγματικότητα αλλά –συχνά– σε ευσεβείς και μόνο πόθους. Υπήρξαν φυσικά και μέλη της μειονότητας που, μόνιμα εγκαταστημένα στην Τουρκία, ζήτησαν τα ίδια από τις εκεί ελληνικές προξενικές αρχές την αφαίρεση της ιθαγένειάς τους, προκειμένου να διευκολυνθεί η ενσωμάτωσή τους στην εκεί κοινωνία (και, μεταξύ άλλων, να αποκτήσουν την τουρκική ιθαγένεια που οι αρχές της Άγκυρας τους αρνούσαν, για τους δικούς τους «εθνικούς λόγους»)¹¹⁶. Μια πρόσφατη έκθεση της ελληνικής πρεσβείας στην Άγκυρα εκτιμά όσους στερήθηκαν με τη θέλησή τους την ελληνική υπηκοότητα βάσει του άρθρου 19 σε 60% του συνόλου· από το υπόλοιπο 40%, δηλαδή κάπου 20.000 μειονοτικούς, η αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας έγινε συνεπώς παρά τη θέλησή τους¹¹⁷. Οι διαθέσιμες πληροφορίες αναφέρουν την ύπαρξη ουκ ολίγων τέτοιων περιπτώσεων: θρακιώτες μουσουλμάνοι που στερή-

θηκαν την ιθαγένειά τους λίγο μετά την αγορά σπιτιού στο χωριό τους, και οι οποίοι είχαν όλες τις καταθέσεις τους στην Εθνική Τράπεζα¹¹⁸· μετανάστες στη Γερμανία που ταξίδευαν τακτικά στην Ελλάδα, φύλαγαν τις οικονομίες τους σε ελληνικές τράπεζες, ήταν ασφαλισμένοι στην Ελλάδα και των οποίων τα διαβατήρια κατασχέθηκαν μετά από ένα τριήμερο ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη το Πάσχα του 1996 (οπότε και πληροφορήθηκαν ότι είχαν χάσει την ελληνική ιθαγένειά τους ήδη από το 1992!)¹¹⁹· ένας 49χρονος μουεζίνης μόνιμα εγκαταστημένος στο χωριό του, που απογραφόταν και ψήφιζε σε τακτική βάση αλλά θεωρήθηκε –κι αυτός– ως «εγκαταλείψας το ελληνικό έδαφος χωρίς πρόθεση παλιννοστήσεως»¹²⁰· ένας φαρμακοποιός που έχασε την ιθαγένειά του αμέσως μετά την απόρριψη της αίτησής του για άδεια εργασίας στην Κομοτηνή¹²¹· ένας πομάκος εργάτης στα ναυπηγεία του Σκαρμαγκά, που δεν εγκατέλειψε ποτέ την Ελλάδα αλλά ανακάλυψε το 1992 ότι είχε χάσει την ιθαγένειά του, μαζί με άλλα 56 άτομα, ενάμιση χρόνο νωρίτερα¹²², κ.ο.κ. Υπήρξε ακόμη και περίπτωση νεαρού μουσουλμάνου που έπαψε να θεωρείται έλληνας πολίτης –καθότι «εγκαταλιπών το ελληνικόν έδαφος άνευ προθέσεως παλιννοστήσεως»– ενώ υπηρετούσε τη στρατιωτική του θητεία στον ελληνικό στρατό¹²³!

Οι λόγοι που επέτρεψαν τόση αυθαιρεσία είναι προφανείς. Πρώτα και κύρια, η απόλυτη μυστικότητα που επικρατούσε κατά την εφαρμογή του άρθρου 19, καθιστώντας εντελώς αδύνατη οποιαδήποτε άμυνα των θιγόμενων. Σύμφωνα με τη νομολογία του ΣτΕ, οι αρχές δεν είχαν καν την υποχρέωση να ακούσουν την άποψη του ίδιου του ενδιαφερόμενου, όπως απαιτεί το άρθρο 20§2 του Συντάγματος, αν το εν λόγω άτομο θεωρούνταν «αγνώστου διαμονής»¹²⁴. Η συνταγή αυτή εφαρμόστηκε έτσι συστηματικά και, παρόλο που σε τέτοιες περιπτώσεις η ελληνική νομοθεσία προβλέπει αναλυτικά τη διαδικασία κλήτευσης του ενδιαφερόμενου, ουδέποτε αυτή ακολουθήθηκε όταν επρόκειτο για ζητήματα του άρθρου 19¹²⁵. Επιπλέον, στις περιπτώσεις που οι θιγόμενοι προσέφυγαν στο ΣτΕ ζητώντας την ακύρωση των σχετικών υπουργικών αποφάσεων, οι δικηγόροι τους συχνά δεν μπορούσαν να πληροφορηθούν για το περιεχόμενο της δικογραφίας, καθώς τα σχετικά έγγραφα χαρακτηρίζονταν «άκρως απόρρητα»¹²⁶. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, κάθε ενδεχόμενη κατάδοση ή επιβαρυντική διάδοση μπορούσε να έχει καταστροφικές συνέπειες. Ο βουλευτής Ξάνθης κι αντιπρόεδρος της Βουλής, Παναγιώτης Σγουρίδης, έχει π.χ. ισχυριστεί επανειλημμένα ότι πολλές από τις αφαιρέσεις ιθαγένειας οφείλονταν σε μη κατονομαζόμενους «τουρκικούς μηχανισμούς εν δράσει», οι οποίοι (υποτίθεται πως) κατέδιδαν στη «δυσκίνητη ελληνική γραφειοκρατία» την αναχώρηση «απλών και φτωχών μουσουλμάνων πολιτών», με απώτερο σκοπό να καλλιεργήσουν το μίσος της μειονότητας απέναντι στις ελληνικές αρχές· μια πρόσθετη πηγή τέτοιων καταδόσεων, σύμφωνα με τον ίδιο υπεύθυνο τοπικό παράγοντα, αποτελούσαν συγγενείς που «ήθελαν να καταχραστούν τις περιουσίες» των θυμάτων του άρθρου 19¹²⁷. Αποκαλυπτική των μεθόδων λειτουργίας του όλου μη-

χανισμού (παρά την οφθαλμοφανή προσπάθειά της να απαλλάξει από κάθε ευθύνη τις ίδιες τις αρμόδιες ελληνικές αρχές), η παραπάνω προσέγγιση παρακάμπτει ωστόσο το κρίσιμο ζήτημα του συντονιστικού κέντρου αυτής της έννομης, «ήπιας» εθνοκάθαρσης. Κι αυτό το συντονιστικό κέντρο δεν ήταν άλλο από τα επίσημα Γραφεία Πολιτιστικών Υποθέσεων που λειτουργούσαν στην Ξάνθη και την Κομοτηνή, κάτω από την καθοδήγηση μιας διεύθυνσης του Υπ. Εξ. με έδρα την Καβάλα και με αρμοδιότητα την επίβλεψη κάθε διοικητικής δραστηριότητας που αφορούσε τη μειονότητα¹²⁸.

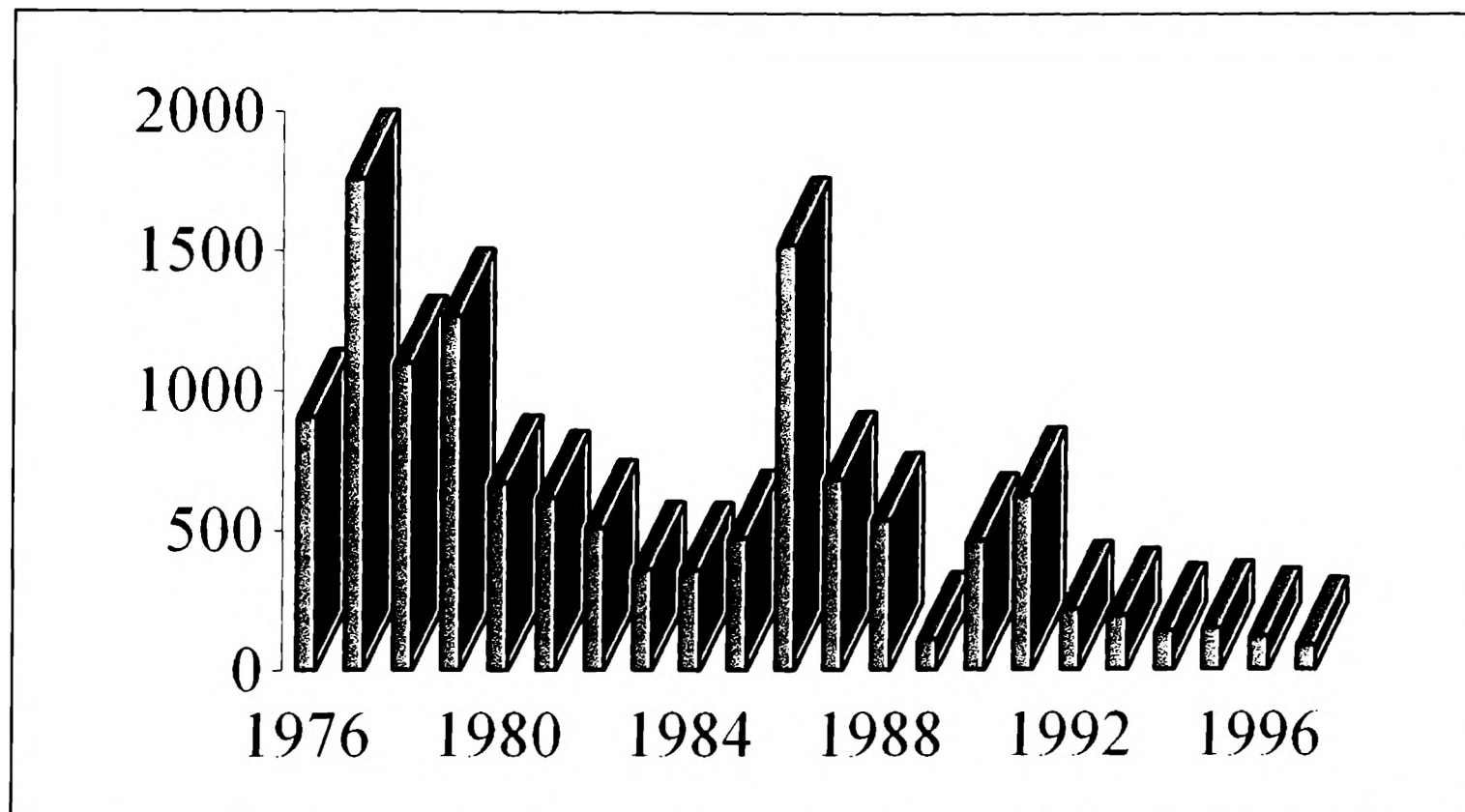
Μια μόνιμη πρακτική κατά την εφαρμογή του άρθρου 19, που φέρνει στο νου ανάλογα εγχειρήματα με βάση το ΛΖ΄ Ψήφισμα, ήταν οι συλλογικές αφαιρέσεις ιθαγένειας χωρίς αιτιολόγηση της κάθε ατομικής περίπτωσης. Μια μόνο Υπουργική Απόφαση τον Αύγουστο του 1988 αφαίρεσε την ιθαγένεια 44 ατόμων· το Φλεβάρη του 1991, τρεις διαδοχικές αποφάσεις έκαναν το ίδιο σ' άλλα 544¹²⁹. Κάποιες φορές οι αρχές αποδείχθηκαν τόσο βιαστικές, που να μην μπαίνουν καν στον κόπο να διορθώσουν τον αριθμό των θιγόμενων μετά από την προσθήκη νέων προσώπων στην αρχική λίστα: έτσι, η Υπουργική Απόφαση 85210 της 9.12.1986 αναφέρεται σε «συνολικά πενήντα πέντε (55)» μουσουλμάνους που «κηρύσσονται απολέσαντες την Ελληνικήν Ιθαγένειαν», ενώ ο κατάλογος που ακολουθεί περιλαμβάνει 56 ονόματα, το τελευταίο από τα οποία προστέθηκε (και μάλιστα με λάθος αναγραφή) την τελευταία στιγμή¹³⁰!

Ακόμη πιο εύγλωττη υπήρξε η περίπτωση της Φατμέ Αχμετζίκ Μεχμέτ –μιας πομάκισσας που έχασε την ιθαγένειά της το 1970 σε ηλικία έξι χρόνων, αμέσως μετά την αναχώρηση της οικογένειάς της για την Τουρκία. Η οικογένεια επέστρεψε στην Ελλάδα 10 μήνες αργότερα, για ν' ανακαλύψει ότι όλα τα μέλη της ήταν πλέον ανιθαγενείς. Η Φατμέ εξακολούθησε να ζει στο χωριό της· παντρεύτηκε ένα συγχωριανό της και το 1986 ζήτησε να της επιστραφεί η ιθαγένειά της. Στις 25.11.1987, το Συμβούλιο Ιθαγένειας απέρριψε το αίτημά της, επικαλούμενο αστυνομικές αναφορές σχετικά με την ίδια και την οικογένειά της. Για άγνωστους λόγους, το περιεχόμενο αυτών των αναφορών αναπαράχθηκε εκτενώς στο κείμενο της απόφασης, επιτρέποντάς μας έτσι να πάρουμε μια ιδέα για το μηχανισμό και τα κριτήρια που καθόριζαν την εφαρμογή του άρθρου 19. Εν έτει 1970, ο πατέρας της Φατμέ κατηγορούνταν από τη Διεύθυνση Κρατικής Ασφαλείας ότι «εστερείτο ελληνικής συνειδήσεως και κατά θετικές πληροφορίες προβαίνει σε ανθελληνικές ενέργειες και ειδικότερα προέβη σε δηλώσεις ενώπιον των Τουρκικών Αρχών και Τούρκων πολιτών ότι οι διαβιούντες Μουσουλμάνοι στη Δυτική Θράκη καταδυναστεύονται από τις ελληνικές Αρχές που επιδιώκουν την εξαφάνιση του μουσουλμανικού στοιχείου». Ακόμη πιο ενδιαφέρουσες απ' αυτές τις «θετικές πληροφορίες» της χουντικής Ασφάλειας, ήταν μια αναφορά της Αστυνομικής Διεύθυνσης Ξάνθης, συνταγμένη το 1987, η οποία αφορούσε την ίδια τη Φατμέ. Εκεί, η 20χρονη ανιθαγενής βαρυνόταν με τα παρακάτω ενοχοποιητικά στοιχεία: (α) «Από συγγενόμενα

ΠΙΝΑΚΑΣ Α

Αφαιρέσεις ιθαγένειας με βάση το Άρθρο 19 (1976-1997)

Ανεπίσημα στοιχεία

ΕΤΟΣ	Αφαιρέσεις	ΕΤΟΣ	Αφαιρέσεις
1976	906	1987	684
1977	1.759	1988	539
1978	1.097	1989	110
1979	1.267	1990	464
1980	671	1991	628
1981	616	1992	219
1982	510	1993	194
1983	362	1994	139
1984	360	1995	148
1985	476	1996	120
1986	1.524	1997	89

ΠΗΓΗ: *Αυριανή* (24.1.98)

στοιχεία προκύπτει ότι δεν έχει προσαρμοσθεί στην ελληνική πραγματικότητα από πλευράς ηθών - εθίμων - εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων», (β) «Δεν έχει ασπασθεί την επίσημη Ορθόδοξη χριστιανική Θρησκεία αλλά εμμένει στο Μουσουλμανικό δόγμα [sic], καθώς και ο σύζυγός της», (γ) «Δεν ομιλεί την ελληνική γλώσσα» και, (δ) «Έχει εγκατασταθεί σε ευαίσθητο Ελληνικό χώρο (παραμεθόριος περιοχή)». Ως εκ τούτου, το Σ.Ι. αποφάσισε να μη συνηγορήσει υπέρ του αιτήματός της, με το επίσημο αιτιολογικό ότι αυτή «δεν έχει αποκτήσει ελληνική συνείδηση, ούτε προσαρμοστική στην ελληνική πραγματικότητα, αγνοεί την ελληνική γλώσσα και αποφεύγει την εκμάθησή της»¹³¹. Με άλλα λόγια, το γεγονός και μόνο ότι η συγκεκριμένη Πομάκισσα ήταν μέλος μιας θρησκευτικής, γλωσσικής κι εθνοτικής μειονότητας, χωρίς πρόθεση να αφομοιωθεί στην πλειοψηφία, συνιστούσε τον αποκλειστικό λόγο για την αφαίρεση της ιθαγένειάς της!

Χάρη στην αποκάλυψη του παραπάνω ντοκουμέντου, η υπόθεση της Φατμέ είχε τελικά θετική εξέλιξη για την ίδια. Το 1990, το ΣτΕ έκρινε την άρνηση των αρχών να την πολιτογραφήσουν ως αντίθετη προς τη θρησκευτική ελευθερία και ως εκ τούτου αντισυνταγματική¹³². Παρόμοιες αποφάσεις ακύρωσαν αφαιρέσεις ιθαγενειών με το άρθρο 19 για ανεπαρκή αιτιολογία της υποτιθέμενης πρόθεσης του «αλλογενούς» να μην επιστρέψει στην Ελλάδα¹³³. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, ωστόσο, τα θιγόμενα άτομα δεν ήταν σε θέση να προστατευθούν από την ελληνική Δικαιοσύνη. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, το δικαίωμα προσφυγής στο ΣτΕ μπορεί να ασκηθεί μονάχα μέσα σε 60 μέρες από τότε που το ενδιαφερόμενο πρόσωπο πληροφορείται την ύπαρξη της συγκεκριμένης διοικητικής πράξης. Λόγω άγνοιας ή παραπληροφόρησης, οι περισσότεροι προσέφευγαν ωστόσο όχι στο ΣτΕ αλλά στον ίδιο τον υπουργό Εσωτερικών, με αποτέλεσμα να χάνουν την προθεσμία¹³⁴.

Ως εκ τούτου, ένας απροσδιόριστος αλλά οπωσδήποτε αξιόλογος αριθμός ατόμων που είχαν στερηθεί την ιθαγένειά τους συνέχισαν να ζουν στην ελληνική Θράκη χωρίς χαρτιά, κάτω από το καθεστώς του «ανιθαγενούς». Παραμένοντας στις γενέτειρές τους «υπό ανοχή»¹³⁵ κι αποκαλούμενοι «ζωντανά φαντάσματα» από τους συμπατριώτες τους¹³⁶, αποτελούν τη ζωντανή απόδειξη της αυθαιρεσίας με την οποία οι αρμόδιες αρχές πιστοποίησαν την υποτιθέμενη «πρόθεσή» τους «να μην επιστρέψουν». Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό τους ποικίλουν. Μια πρώτη λίστα, που συντάχθηκε με βάση προσωπικές γνωριμίες από την 20χρονη ακτιβίστρια Ζεϊμπέκ Αϊσέλ, περιέχει τα στοιχεία 102 τέτοιων κατοίκων της Θράκης¹³⁷. ο δικηγόρος Άγγελος Συρίγος (του εθνικιστικού «Δικτύου 21») εκτιμά τον αριθμό τους μεταξύ 500 κι 800¹³⁸, το Ελληνικό Παρατηρητήριο του Ελσίνκι κάνει λόγο για «υπολογισμούς που ποικίλουν μεταξύ 300 και 1.000», στους οποίους πρέπει να προστεθούν άλλοι 1.400 που έχουν εγκατασταθεί στην Τουρκία ή άλλες χώρες¹³⁹, ενώ κάποιοι μειονοτικοί ακτιβιστές ανεβάζουν το συνολικό αριθμό σε «περίπου 3.000»¹⁴⁰. Μιλώντας στη Βουλή το 1997, ο τότε υφυπουργός Εσωτερικών Λάμπρος Παπαδήμας υπο-

στήριξε ότι κανείς απολύτως –ούτε οι αρμόδιες αρχές– δεν γνωρίζει «αν αυτά τα άτομα είναι 2.000 ή 500 ή ακόμη περισσότερα»¹⁴¹. Τρία χρόνια αργότερα, η υπουργός Εσωτερικών Βάσω Παπανδρέου θα υποστηρίξει στη Βουλή ότι στην Ελλάδα διαμένουν «γύρω στους διακόσιους» ανιθαγενείς Μουσουλμάνοι, 20 από τους οποίους είχαν ήδη υποβάλει αιτήσεις για ανάκτηση της ιθαγένειάς τους¹⁴². Σύμφωνα, τέλος, με το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, 144 μουσουλμάνοι της Θράκης είχαν εφοδιαστεί μέχρι το Μάιο του 2003 με τις «κάρτες ανιθαγενών» που προβλέπονται από τις σχετικές διεθνείς συνθήκες¹⁴³.

Όλη αυτή η δημόσια συζήτηση για το άρθρο 19 δεν αποτελεί, ωστόσο, παρά ένα μέρος μονάχα του προβλήματος. Υπάρχει άλλη μια μεγάλη μερίδα πρώην ελλήνων πολιτών, εξοστρακισμένη από τον εθνικό κορμό όχι μονάχα λόγω της εθνοτικής της καταγωγής, αλλά κι εξαιτίας των κεντρικών πολιτικών εξελίξεων των τελευταίων 55 χρόνων.

IV. Το άρθρο 20 κι η μεταπολεμική δίωξη της «αντεθνικής δραστηριότητας»

Στις 23 Ιουλίου 1962, το Συμβούλιο Επικρατείας κήρυξε το νομικό τερματισμό του Εμφυλίου πολέμου. Μια βδομάδα αργότερα, η κυβέρνηση Καραμανλή εξέδωσε το νομοθετικό διάταγμα 4234, με το οποίο καταργήθηκαν «πάσαι αι διατάξεις της κειμένης νομοθεσίας, η εφαρμογή των οποίων, κατά την ρητήν εν αιταίς πρόβλεψιν, ήρτηται εκ της διαρκείας της ανταρσίας» και ταυτόχρονα εκσυγχρονίστηκε το διαθέσιμο κατασταλτικό νομικό οπλοστάσιο. Σύμφωνα με το άρθρο 4 του ίδιου διατάγματος, «Έλληνες υπήκοοι διαμένοντες προσωρινώς ή μονίμως εις το εξωτερικόν και δρώντες ή δράσαντες αντεθνικώς προς εξυπηρέτησιν των δια του Α.Ν. 509 διαλυθέντων ή διαλυθησομένων κομμάτων και οργανώσεων» (του ΚΚΕ δηλαδή και των «παραφυάδων» του), «κηρύσσονται έκπτωτοι της Ελληνικής ιθαγενείας κατά το άρθρον 20 παρ. 2 του Ν.Δ. 3370/1955»¹⁴⁴. Έτσι, το ΛΖ΄ Ψήφισμα καταργήθηκε τυπικά, μόνο και μόνο για να αντικατασταθεί με τις «κανονικές» διατάξεις του Κώδικα Ιθαγένειας.

Οι εσωτερικές εξελίξεις των μέσων της δεκαετίας του '60 οδήγησαν, παρόλα αυτά, σε μια αρκετά ηπιότερη χρήση αυτών των διατάξεων από μέρους των αρχών. Οι τελευταίες μαζικές στερήσεις ιθαγένειας κάτω από κοινοβουλευτικό καθεστώς πραγματοποιήθηκαν το Δεκέμβριο του 1963, ένα μήνα μετά την εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου¹⁴⁵. Στη διάρκεια των επόμενων δυόμισι χρόνων, η σχετική δημόσια συζήτηση επικεντρώθηκε στον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων (κι όχι στον παραπέρα εξοβελισμό τους από την εθνική κοινότητα), ενώ συνεχίστηκε η προηγούμενη πρακτική της μερικής ανάκλησης προηγούμενων στερητικών αποφάσεων¹⁴⁶. πιο ενδιαφέρουσα υπήρξε σ' αυτή τη φάση η νομολογία του ΣτΕ, που ανακάλεσε επανειλημμένα τέτοιες αποφάσεις ύστερα από τη δικαστική αθώωση των ενδιαφερόμενων για τα πολιτικά αδικήματα, πάνω στα οποία αυτές είχαν βασιστεί¹⁴⁷.

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 ανέτρεψε πλήρως αυτή την τάση. Η αφαίρεση της ιθαγένειας αντιφρονούντων που ζούσαν ή κατέφευγαν στο εξωτερικό έγινε ξανά μια πάγια μορφή πολιτικής καταστολής. Από νομική δε άποψη, πήρε δυο μορφές: μαζική εφαρμογή της ήδη υφιστάμενης σχετικής νομοθεσίας, αλλά και θέσπιση νέων, ριζοσπαστικότερων διατάξεων.

Η καινούρια νομοθεσία συμπυκνώθηκε σε δυο Συνταγματικές Πράξεις. Η πρώτη (Η/67 της 11.7.67) πρόβλεπε ότι «Έλληνες υπήκοοι, διαμένοντες προσωρινώς ή μονίμως εις το εξωτερικόν ή έχοντες πολλαπλήν ιθαγένειαν, δρώντες ή δράσαντες αντεθνικώς ή προβαίνοντες εις πράξεις ασυμβιβάστους προς την ιδιότητα του Έλληнос ή αντιθέτους προς τα συμφέροντα της Ελλάδος ή προς εξυπηρέτησιν των σκοπών των [...] διαλυθεισών ή διαλυθησομένων Κομμάτων ή Οργανώσεων, δύνανται να κυρηχθώσιν έκπτωτοι της Ελληνικής ιθαγενείας δι' αποφάσεως του Υπουργού Εσωτερικών, καθ' ής δεν επιτρέπεται προσφυγή ή αίτησις ακυρώσεως»¹⁴⁸. Η ίδια πράξη πρόβλεπε την πιθανή κατάσχεση, εν όλω ή εν μέρει, της κινητής κι ακίνητης περιουσίας των εκπτώτων, καθώς και των συζύγων τους¹⁴⁹. Το πιο ενδιαφέρον όμως σημείο της Σ.Π. ήταν η αυθεντική ερμηνεία της έννοιας της «αντεθνικής δράσεως». Ως τέτοια νοούνταν «πάσα καθ' οιονδήποτε τρόπον εκ προθέσεως παραποίησης των πραγματικών γεγονότων, ως και η διάδοσις ψευδών ειδήσεων ή πληροφοριών, εάν εκ της τοιαύτης παραποίησης ή διαδόσεως δύνανται να προκληθή η δυσφήμησις του Κράτους ή των αρχών αυτού παρά τη διεθνή κοινή γνώμη»¹⁵⁰. Μ' άλλα λόγια, κάθε αντιχουντική προπαγάνδα στο εξωτερικό, αλλά και κάθε πληροφόρηση της διεθνούς γνώμης για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα, μπορούσε να οδηγήσει σε αφαίρεση της ιθαγένειας των εμπλεκόμενων Ελλήνων με απόλυτα συνοπτικές διαδικασίες. Η δεύτερη Συντακτική Πράξη (Λ/68 της 20.9.68) περιόριζε κάπως την εμβέλεια της πρώτης, αποκλείοντας την αναδρομική εφαρμογή της και προβλέποντας μονάχα μερική κατάσχεση περιουσιών¹⁵¹.

Τελικά, και οι δυο Πράξεις ελάχιστα χρησιμοποιήθηκαν στην πράξη (σε 30 περίπου περιπτώσεις)¹⁵². Αυτό προφανώς οφειλόταν στη μόνιμη φροντίδα της χούντας, αντιμετώπισης με τη διεθνή κοινή γνώμη, να εμφανίσει την κατασταλτική πολιτική της όχι σαν ριζοσπαστική τομή με το παρελθόν αλλά σαν απλή «αξιοποίηση» ενός ήδη υπάρχοντος νομικού οπλοστασίου¹⁵³.

Πολύ πιο εκτεταμένη υπήρξε, ως εκ τούτου, η εφαρμογή από το στρατιωτικό καθεστώς των υφιστάμενων από καιρό διατάξεων του Ν.Δ. 4234/1962 και του άρθρου 20 του Κώδικα Ιθαγένειας. Το τελευταίο τροποποιήθηκε το 1968, ώστε να εφαρμόζεται και για «πράξεις τελεσθείσας οτεδήποτε εις το παρελθόν, και προ της ενάρξεως της ισχύος του εν λόγω νομοθετικού διατάγματος»· ταυτόχρονα, ο ίδιος νόμος πρόβλεπε ότι η απώλεια της ιθαγένειας βάσει του άρθρου 20 «επέρχεται από της δημοσιεύσεως της αποφάσεως ταύτης εις την εφημερίδαν της Κυβερνήσεως» κι αποσύνδεσε τα μέλη των οικογενειών των τιμωρούμενων από το μέτρο, ορίζοντας ότι η έκπτωση από την ελληνική ιθαγένεια

«ενεργεί ατομικώς, μη ασκούμενη επι της ιθαγενείας της συζύγου και των τέκνων, ανηλίκων ή ενηλίκων, του κυρησσομένου εκπτώτου»¹⁵⁴. Όπως διευκρινίζεται σε σχετική εγκύκλιο του Υπ. Εσωτερικών, οι δυο τελευταίες αλλαγές δεν συνιστούσαν παρά την κωδικοποίηση της ήδη υφιστάμενης σχετικής νομολογίας¹⁵⁵.

Η πραγματική αλλαγή που επέφερε η χούντα στη χρήση των παραπάνω νόμων, είχε να κάνει κυρίως με την ευρύτητα της χρήσης τους. Μέσα στους πρώτους μήνες από το πραξικόπημα του 1967, εκατοντάδες Έλληνες του εξωτερικού στερήθηκαν με συνοπτικές διαδικασίες την ιθαγένειά τους. Η γνωστότερη τέτοια περίπτωση είναι αυτή της Μελίνας Μερκούρη, που στερήθηκε την ιθαγένειά της τον Ιούλιο του 1967, μαζί με άλλα 7 άτομα, βάσει της Σ.Π. Η/67, του Ν.Δ. 4234 και του άρθρου 20¹⁵⁶. Κατά τη διάρκεια του ίδιου μήνα, ωστόσο, άλλοι 1.107 Έλληνες υπέστησαν την ίδια μεταχείριση¹⁵⁷. Η μεγάλη πλειοψηφία τους (965 άτομα) αφορούσε υποθέσεις που εκκρεμούσαν για ένα χρόνο ή και περισσότερο, μετά από σχετικές γνωμοδοτήσεις του Σ.Ι.: η τελική υπουργική απόφαση πάρθηκε 4 μόλις μέρες μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου και η δημοσίευσή της κατέλαβε ένα ολόκληρο ΦΕΚ¹⁵⁸. Με κάπως χαλαρότερους ρυθμούς, η ίδια πρακτική συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια¹⁵⁹. Συνολικά, κάπου 2.800 Έλληνες στερήθηκαν την ιθαγένειά τους μέχρι την κατάρρευση της χούντας¹⁶⁰. Στις μάλλον σπάνιες περιπτώσεις προσφυγής από τους θιγόμενους, το ΣτΕ κατά κανόνα απέρριπτε τα επιχειρήματά τους¹⁶¹.

Η Μεταπολίτευση του 1974 έθεσε επί τάπητος το ζήτημα όχι μόνο της επιστροφής αυτών των ιθαγενειών αλλά και της κατάργησης του ισχύοντος μέχρι τότε σχετικού νομοθετικού οπλοστασίου. Στις 5 Αυγούστου 1974, Συντακτική Πράξη της κυβέρνησης εθνικής ενότητας κατήργησε όλες τις χουντικές Συντακτικές Πράξεις, των Η/67 και Λ/68 συμπεριλαμβανόμενων¹⁶². Ένα μήνα αργότερα, νομοθετικό διάταγμα υπέβαλε σε αυτεπάγγελτη επανεξέταση όλες τις αφαιρέσεις ιθαγένειας που έγιναν στη διάρκεια της χούντας βάσει του Ν.Δ. 4234 και του άρθρου 20 του ΚΕΙ· ως αρμόδιο όργανο ορίστηκε μια τριμελής επιτροπή, αποτελούμενη αποκλειστικά από ανώτερους δικαστικούς¹⁶³. Σύμφωνα με τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, «σχεδόν άπαντες» οι ενδιαφερόμενοι επανέκτησαν έτσι την ιθαγένειά τους¹⁶⁴.

Η δημοκρατική τομή του 1974, ωστόσο, κάθε άλλο παρά ολοκληρωμένη υπήρξε σ' αυτό το πεδίο.

Πρώτα και κύρια, δεν αποκαταστάθηκαν όλα τα θύματα του κρατικού αυταρχισμού. Ούτε μια λέξη δεν ειπώθηκε για τις χιλιάδες «αλλογενείς» έλληνες πολίτες που έχασαν την ιθαγένειά τους βάσει του άρθρου 19· με δεδομένο το κλίμα των ημερών, αντίθετα, η χρήση της συγκεκριμένης διάταξης εις βάρος των μουσουλμάνων της Θράκης συνεχίστηκε, όπως είδαμε, χωρίς διακοπή. Επιπλέον, το μεγαλύτερο μέρος των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου χρειάστηκε να περιμένει –στην καλύτερη περίπτωση– μερικά ακόμη χρόνια, πριν από την τελική επανενσωμάτωσή του στον εθνικό κορμό.

Μια μεταβατική διάταξη στο Σύνταγμα του 1975 (άρθρο

111§5) πρόβλεψε την ψήφιση νόμου, βάσει του οποίου επρόκειτο να επανεξεταστούν όλες ανεξαιρέτα οι αφαιρέσεις ιθαγένειας που είχαν γίνει «καθ' οιονδήποτε τρόπον» μέχρι εκείνη τη στιγμή, «υπό ειδικών επιτροπών εκ δικαστικών λειτουργών». Κατά τη σχετική συζήτηση στη Βουλή, οι ομιλητές του ΠΑΣΟΚ και των δυο ΚΚΕ κατήγγειλαν ανοιχτά αυτή τη διάταξη σαν ημίμετρο, απαιτώντας την πλήρη και χωρίς όρους επιστροφή όλων των ιθαγενειών¹⁶⁵. Ακόμη κι αυτή η μετριοπαθής λύση ουδέποτε υλοποιήθηκε, ωστόσο, και ο καθαρά διοικητικός μηχανισμός του Συμβουλίου Ιθαγενείας παρέμεινε απόλυτος κύριος της κατάστασης¹⁶⁶.

Δεύτερον, τα βασικά συστατικά στοιχεία του νομικού οπλοστασίου που χρησιμοποιούνταν για τις στερήσεις ιθαγένειας είτε παρέμειναν άθικτα είτε αναστήθηκαν λίγο αργότερα, με βάση μια άκρως αμφιλεγόμενη επιχειρηματολογία. Υιοθετημένο ύστερα από έντονη συζήτηση, το άρθρο 4§3 του Συντάγματος του 1975 ορίζει ρητά ότι «αφαίρεσις της ελληνικής ιθαγενείας επιτρέπεται μόνον εις περίπτωσιν εκουσίας αποκτήσεως ετέρας ή αναλήψεως αντιθέτου προς τα εθνικά συμφέροντα υπηρεσίας εις ξένην χώραν». Σύμφωνα με την ομόφωνη εκτίμηση όλων των ομιλητών, κάθε προϋπάρχουσα διάταξη που πρόβλεπε άλλον λόγο για την αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας κηρύχθηκε έτσι αυτόματα ανυπόστατη· με δεδομένη, ωστόσο, την πρόσφατη κατάχρηση προγενέστερων διατάξεων από τη χούντα, η τότε αντιπολίτευση εξέφρασε την έντονη διαφωνία της ακόμη και για τη διατήρηση αυτών των δυο εξαιρέσεων¹⁶⁷. Η επίσημη αντιπρόταση του ΠΑΣΟΚ, λ.χ., όριζε απλά ότι «η ελληνική ιθαγένεια δεν αφαιρείται», ούτε αποβάλλεται «εφ' όσον δεν αποκτάται άλλη»¹⁶⁸.

Μια φαινομενικά μικρή εξαίρεση ενοφθαλμίστηκε, ωστόσο, στο Σύνταγμα την τελευταία στιγμή, με τη μορφή μεταβατικής διάταξης. Σύμφωνα μ' αυτή, «διατηρείται εν ισχύι η διάταξις του άρθρου 19 του ν.δ. 3370/1955 'περί κυρώσεως του Κώδικος Ελληνικής Ιθαγενείας' μέχρι της δια νόμου καταργήσεώς της»¹⁶⁹. Μ' αυτό τον τρόπο παρακάμφθηκε –«προσωρινά»– η οφθαλμοφανής αντισυνταγματικότητα του άρθρου 19. Η διάταξη ψηφίστηκε χωρίς συζήτηση στις 26 Μαΐου 1975, αν και κάτι τέτοιο είχε προβλεφθεί ρητά, ύστερα από απαίτηση της αντιπολίτευσης, αμέσως μετά την ξαφνική εισήγησή της στις 22 Απριλίου¹⁷⁰. Τι ακριβώς συνέβη στο μεσοδιάστημα, μονάχα να το εικάσουμε μπορούμε· το αποτέλεσμα, πάντως, ήταν ότι η συγκεκριμένη «προσωρινότητα» κράτησε ακριβώς 23 χρόνια.

Αν το άρθρο 19 διατηρήθηκε ρητά σε ισχύ, δεν συνέβη το ίδιο με το άρθρο 20. Καθώς οι διατάξεις του ήταν οφθαλμοφανώς ευρύτερες από αυτές του νέου Συντάγματος, θεωρήθηκε καταργημένο από όλους σχεδόν τους νομικούς επιστήμονες που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα. Για αντισυνταγματικότά του κάνουν έτσι λόγο, μεταξύ άλλων, οι Σ. Μεταλληνός¹⁷¹, Πρ. Δαγτόγλου¹⁷², Ζ. Παπασιώπη-Πασιά¹⁷³, Π. Παραράς¹⁷⁴, Α. Ράϊκος¹⁷⁵ και Κ. Χρυσόγονος¹⁷⁶. Μοναδική εξαίρεση που μπόρεσα να εντοπίσω είναι αυτή του καθηγητή Αιμίλιου Μπεντερμάχερ-Γερούση, που εν έτει 1976 εξέφρασε την (μάλλον περιέργη) άποψη ότι, στο συγκεκριμένο

ζήτημα, «ο Έλλην νομοθέτης δεν δύναται να δεσμεύεται υπό του Συντάγματος, προκειμένου περί αναξίων Ελλήνων επιλησμών των προς την Ελληνικήν πατρίδα υποχρεώσεων των και προς ά πρόσωπα η Ελλάς δεν έχει ουδεμίαν πλέον εμπιστοσύνη»¹⁷⁷!

Εντελώς διαφορετική υπήρξε, ωστόσο, η άποψη τόσο των αρμόδιων διοικητικών αρχών (που εξακολούθησαν να χρησιμοποιούν το άρθρο 20) όσο και του Συμβουλίου Επικρατείας. Το τελευταίο, με μια απόφασή του το 1989 έκρινε ότι η διάταξη του άρθρου 20.1.γ' (αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας λόγω διάπραξης απροσδιόριστων «πράξεων ασυμβιβάστων προς την ιδιότητα του Έλληнос και αντιθέτων προς τα συμφέροντα της Ελλάδος») «κινείται μέσα στα συνταγματικά πλαίσια», παρά τη σαφώς στενότερη συνταγματική ρύθμιση του άρθρου 4§3. Εξίσου ενδιαφέροντα, όσον αφορά την ελαστικότητα αυτής της ερμηνείας, είναι τα πραγματικά περιστατικά πάνω στα οποία στηρίχθηκε η επίμαχη απόφαση: το θιγόμενο πρόσωπο, ένας τουρκόφωνος μουσουλμάνος της Κομοτηνής εγκαταστημένος στην Κων/λη, φερόταν να είναι απλά μέλος ενός εθνικιστικού «Συνδέσμου Αλληλοβοηθείας Τούρκων Δυτικής Θράκης» (κι όχι υπάλληλος σε αλλοδαπή δημόσια υπηρεσία, όπως ρητά απαιτεί το Σύνταγμα για την αφαίρεση της ιθαγένειάς του). Κάποιες γενικόλογες εθνικιστικές (όχι όμως σαφώς αλυτρωτικές) διατυπώσεις που εντοπίστηκαν στο καταστικό του συνδέσμου, σε συνδυασμό με τη χρήση απ' τον τελευταίο των «παλιών» τουρκικών τοπωνυμίων της Δυτ. Θράκης, θεωρήθηκαν από το ΣτΕ επαρκής απόδειξη της υποτιθέμενης «ανθελληνικής δραστηριότητας» του εν λόγω μουσουλμάνου, καθιστώντας «νόμιμη και επαρκώς αιτιολογημένη» την αφαίρεση της ιθαγένειάς του¹⁷⁸. Η απόφαση αυτή υπήρξε καθοριστική, οδηγώντας κάποιους ειδήμονες να αποδεχθούν τη νέα ερμηνεία όσον αφορά τη συνταγματικότητα του άρθρου¹⁷⁹. Ακόμη σαφέστερος, ήταν ο μέχρι πρότινος αρμόδιος τμηματάρχης του Υπουργείου Εσωτερικών: παρόλο που «θα μπορούσε να υποστηριχθεί» ότι το άρθρο 20.1.γ' «είναι εκτός συνταγματικής καλύψεως», γράφει, «μέχρις ότου εκκαθαρίσει το θέμα, θα πρέπει να εφαρμόζεται χωρίς απολύτως κανέναν επηρεασμό»¹⁸⁰...

Μέχρι σήμερα, η «ανεπηρέαστη» εφαρμογή αυτής της προβληματικής διάταξης είχε ως αποτέλεσμα την αφαίρεση 39 ιθαγενειών κατά τα τελευταία 13 χρόνια. Σχεδόν όλα τα θιγόμενα πρόσωπα ήταν Σλαβομακεδόνες, με μοναδική εξαίρεση έναν Τούρκο της Θράκης, η αρχική στέρηση ιθαγένειας του οποίου (το 1990) ακυρώθηκε το 1993 από το ΣτΕ ως «ανεπαρκώς αιτιολογημένη», μόνο και μόνο για να επαναληφθεί –με διαφορετική αιτιολογία– τρία χρόνια αργότερα¹⁸¹. Σε πολλές περιπτώσεις, οι σχετικές υπουργικές αποφάσεις ακολούθησαν συχνά την παράδοση της συλλογικής, «οικογενειακής» αφαίρεσης ιθαγενειών με μια και την αυτή διοικητική πράξη¹⁸².

Πέρα από την αμφισβητούμενη συνταγματικότητα του άρθρου 20.1.γ', υπάρχουν κι άλλα στοιχεία που πιστοποιούν ότι η εφαρμογή του είναι αντίθετη στο κράτος δικαίου. Πρώτα απ' όλα, η όλη διαδικασία διεξάγεται σε πλήρη μυσ-

στικότητα, χωρίς να δοθεί στον ενδιαφερόμενο η παραμικρή δυνατότητα να υπερασπιστεί τον εαυτό του απέναντι σε ενδεχομένως αναπόδεικτες ή ανυπόστατες κατηγορίες που έχουν διατυπωθεί εις βάρος του από ανώνυμους κι ανεύθυνους ασφαλίτες ή κυπατζήδες. Σύμφωνα με το ισχύον μέχρι σήμερα Β.Δ. 339 του 1965, «οι λόγοι δια τους οποίους κηρύσσεται τις έκπτωτος της Ελληνικής ιθαγενείας δέον ν' αποδεικνύονται εξ επισήμων εγγράφων ημεδαπών ή αλλοδαπών δημοσίων αρχών ή να βεβαιούνται δι' ειδικών εκθέσεων Ελληνικής Προξενικής Αρχής ή εν Ελλάδι Αστυνομικών Αρχών»¹⁸³. Συμπληρωματική προς αυτές τις ρυθμίσεις ήταν μια εγκύκλιος που εξέδωσε την ίδια χρονιά το Υπ. Εσωτερικών, και η οποία όριζε πως οι προξενικές αρχές «πρέπει να παρακολουθούν την διαγωγήν και δραστηριότητα των Ελλήνων του εξωτερικού» και να εισηγούνται σχετικά¹⁸⁴. Κρίνοντας από τις σπάνιες περιπτώσεις που τέτοια ενοχοποιητικά υλικά έχουν έρθει στη δημοσιότητα, μπορούμε να αμφιβάλλουμε κατά πόσο τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για την εφαρμογή του άρθρου 20 θα άντεχαν σε οποιοδήποτε ελληνικό δικαστήριο. Όπως ξεκαθαρίζει άλλωστε η σχετική νομική φιλολογία, για να χάσει κάποιος την ιθαγένειά του βάσει του άρθρου 20 δεν είναι απαραίτητο να έχει διαπράξει κάποια αξιόποινη πράξη¹⁸⁵!

Σε μια περίπτωση, το Σ.Ι. βάσισε τη γνωμοδότησή του στον ισχυρισμό της Διεύθυνσης Κρατικής Ασφαλείας ότι το θιγόμενο άτομο, ένας Τούρκος της Ξάνθης (και κάτοικος Σμύρνης) είχε μη περιγραφόμενες «ύποπτες επαφές» κατά τη διάρκεια των επισκέψεών του στην Ελλάδα· επιπλέον, το Σ.Ι. πήρε τοις μετρητοίς τον ατεκμηρίωτο ισχυρισμό της Αστυνομίας Ξάνθης, ότι το ίδιο άτομο «φέρεται ως συνεργάτης της τουρκικής μυστικής αστυνομίας», κατηγορία που ακόμη και η ΔΙ.Κ.Α. απέφυγε να υιοθετήσει¹⁸⁶. Σε μια άλλη, ακόμα πιο εύγλωττη περίπτωση, θρακιώτης μουσουλμάνος έχασε την ιθαγένειά του επειδή, ως σπουδαστής της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσ/νίκης, είχε απορρίψει τις προσπάθειες της Ασφάλειας να τον στρατολογήσει ως πληροφοριοδότη της· κατά λέξη, σύμφωνα με το έγγραφο του Γραφείου Πολιτιστικών Υποθέσεων του Υπ. Εξ. με το οποίο ζητήθηκε η αφαίρεση της ιθαγένειάς του, «κατεβλήθη προσπάθεια να τον προσεταιριστούμε χωρίς επιτυχία», καθώς «είναι μορφωμένος και έξυπνος και μπορεί να παίξει ηγετικό ρόλο» στις μειονοτικές υποθέσεις¹⁸⁷.

Παρόμοια χρήση επιφυλάχθηκε και στην παράγραφο α' του άρθρου 20, η οποία αφορά έλληνες πολίτες που απέκτησαν ξένη υπηκοότητα χωρίς προηγούμενη έγκριση των ελληνικών αρχών (περίπτωση που προβλέπεται ρητά από το ισχύον Σύνταγμα). Σύμφωνα με τον μέχρι πρότινος αρμόδιο τμηματάρχη του Υπ. Εσωτερικών, αυτή η διάταξη χρησιμοποιείται μονάχα εναντίον εκείνων των Ελλήνων με διπλή υπηκοότητα που επιδεικνύουν «άκρα ανθελληνική διαγωγή» χωρίς, παρόλα αυτά, να «συνιστούν περιπτώσεις του εδαφίου γ'» του ίδιου άρθρου¹⁸⁸. Τα περιθώρια αυθαιρεσίας που υποκρύπτει μια τέτοια ερμηνεία είναι, φυσικά, κάτι παραπάνω από προφανή. Στην πράξη, πάντως, οι μόνες τέτοιες περιπτώσεις που μπορέσαμε να εντοπίσουμε αφορούν

Εβραίους που μετανάστευσαν στο Ισραήλ κι αργότερα επέστρεψαν στην Ελλάδα, καταφέροντας ν' ακυρώσουν –για διαδικαστικούς λόγους– την αφαίρεση των ιθαγενειών τους βάσει του Π.Δ. του 1927¹⁸⁹.

Διακοσμητική φαίνεται τέλος πως υπήρξε μέχρι σήμερα η διάταξη του άρθρου 20.1.β', η οποία αφορά έλληνες πολίτες που «ανεδέχθησαν δημοσίαν υπηρεσίαν αλλοδαπής Πολιτείας» αντίθετη προς τα εθνικά συμφέροντα. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, «από τα στοιχεία που υπάρχουν, προκύπτει ότι δεν παρέστη ανάγκη ενεργοποίησής της»¹⁹⁰.

V. Μια άκρως επιλεκτική επανόρθωση

Ένας γενικός απολογισμός της κρατικής πολιτικής μισού αιώνα όσον αφορά τις αφαιρέσεις ιθαγένειας, δεν μπορεί παρά να καταλήξει σε δυο συμπεράσματα. Το πρώτο έχει να κάνει με το εύρος του μέτρου, την αποβολή από τον εθνικό κορμό δεκάδων χιλιάδων πολιτών που ανήκαν είτε σε μειονοτικές ομάδες είτε στην κατηγορία του «καθεστωτικού εχθρού». Το δεύτερο συμπέρασμα αφορά τις συνθήκες μυστικότητας κι αυθαιρεσίας που σημάδεψαν την όλη διαδικασία, παραβιάζοντας και τις πιο στοιχειώδεις προδιαγραφές του κράτους δικαίου.

Κάθε προσπάθεια απαλλαγής της ελληνικής κοινωνίας από αυτή τη σκοτεινή κληρονομιά, θα έπρεπε εξ ορισμού να κινηθεί σε δυο παράλληλα πεδία: αφ' ενός μεν κατάργηση των αντισυνταγματικών σχετικών διατάξεων, αφ' ετέρου δε επανόρθωση των όποιων αδικιών είχαν διαπραχθεί.

Η δεύτερη πτυχή ήταν αυτή που πρώτη απασχόλησε κράτος και πολίτες μετά τη Μεταπολίτευση, με δεδομένο το πολιτικό κλίμα της εποχής και την ύπαρξη συγκροτημένων ελληνικών κοινοτήτων στην πολιτική προσφυγιά. Σύμφωνα με μια συγκεντρωτική καταγραφή των υπηρεσιών ασφαλείας, 102.754 πολίτες είχαν εγκαταλείψει τη χώρα για πολιτικούς λόγους στη διάρκεια της δεκαετίας του '40 (24.776 το 1941-45 και 77.978 στη διάρκεια του Εμφυλίου), από τους οποίους οι 75.886 στερήθηκαν την ελληνική ιθαγένεια. Μεταξύ 1951 και 1972, επαναπατρίστηκαν με την άδεια των αρμόδιων υπηρεσιών συνολικά 15.957 άτομα. Λαμβάνοντας υπόψη τις φυσιολογικές δημογραφικές εξελίξεις του μεσοδιαστήματος (γάμους, γεννήσεις και θανάτους), η Γενική Διεύθυνση Κρατικής Ασφαλείας υπολόγιζε το 1973 το σύνολο των πολιτικών προσφύγων της δεκαετίας του '40 και των οικογενειών τους σε περίπου 101.400 άτομα¹⁹¹.

Όπως αναφέραμε νωρίτερα, η προβλεπόμενη από το Σύνταγμα του 1975 διαδικασία γενικευμένης επανεξέτασης όλων αυτών των στερήσεων ιθαγένειας από μια τριμελή δικαστική επιτροπή, ουδέποτε υλοποιήθηκε. Αντ' αυτού, οι κυβερνήσεις της ΝΔ (1974-81) διατήρησαν την καθαρά διοικητική διαδικασία επανεξέτασης των σχετικών ατομικών αιτήσεων από το Συμβούλιο Ιθαγενείας, με ένα πιο φιλελεύθερο πνεύμα απ' ό,τι στο παρελθόν, έτσι ώστε να εκτονώνεται κάπως η πολιτική πίεση¹⁹². Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία της ΥΠΕΑ που κατέθεσε στη Βουλή ο τότε υπουργός

Δημ. Τάξης Αναστάσιος Μπάλκος, ανάμεσα στον Ιούλιο του 1974 και το Φεβρουάριο του 1980 υποβλήθηκαν 37.932 αιτήσεις επαναπατρισμού, από τις οποίες εγκρίθηκαν οι 24.632 (ποσοστό 75,85 %) ενώ απορρίφθηκαν 7.836¹⁹³. Από τους επαναπατριζόμενους που στερήθηκαν την ελληνική ιθαγένεια, διευκρίνησε στην ίδια συζήτηση ο τότε υπουργός Εσωτερικών Κωστής Στεφανόπουλος, ένα 92% την είχε ήδη ανακτήσει μετά από σχετική γνωμοδότηση του Σ.Ι.¹⁹⁴

Πιο ενδιαφέρουσα, αν λάβουμε υπόψη τις κατοπινές εξελίξεις, υπήρξε η παράθεση από τον υπουργό Δημ. Τάξης των λόγων που υπαγόρευαν την απόρριψη του ενός τμήματος των αιτήσεων. Τέτοιοι λόγοι, σύμφωνα με το Μπάλκο, ήταν: (α) «η συνεργασία με ξένες δυνάμεις για την απόσπαση εδαφών της Ελληνικής επικρατείας»· (β) «η υπηρεσία στις Ένοπλες Δυνάμεις και στα Σώματα Ασφαλείας ξένης χώρας»· (γ) «η διάπραξη εντός της χώρας στρατιωτικών εγκλημάτων μη υποκειμένων σε παραγραφή, όπως η λιποταξία, η αυτομολία, κλπ»· (δ) «η διάπραξη συγκεκριμένων εγκλημάτων και η ύπαρξη υπονοιών αντεκδικήσεως εκ μέρους των οικείων των θυμάτων», και (στ) «η τέλεση γάμου μετ' αλλογενών»¹⁹⁵.

Ακόμη σαφέστερος ήταν στην τότε παρέμβασή του ο υπουργός Εσωτερικών. Η παράκαμψη της συνταγματικής πρόβλεψης για δικαστική επανεξέταση και η διατήρηση του «ατομικού επαναπατρισμού», εξήγησε, συνδέεται άρρηκτα με «ένα θέμα ανύπαρκτο για την Ελλάδα, εντελώς ανύπαρκτο, αντελώς ανυπόστατο» – με άλλα λόγια, το μακεδονικό: «Ξέρετε ότι υπάρχουν περιοχές εις την χώραν μας με ευαίσθητες πληθυσμιακές συνθέσεις. Ξέρετε ότι υπάρχουν περιοχές εις την χώραν μας με απώτερη και σύγχρονη ιστορία, και ξέρετε ότι υπάρχουν σ' αυτές τις περιοχές άνθρωποι με μειωμένη εθνική συνείδηση. Ο νοών νοείτω. Δεν ημπορώ να είπω τίποτε περισσότερο και φαντάζομαι ότι εννοείτε πάντες τι εννοώ. Εάν επετρέπετο [ο ελεύθερος επαναπατρισμός], θα εδημιουργείτο κίνδυνος εις ωρισμένες εθνικώς ευαίσθητες περιοχές»¹⁹⁶. Δεν ήταν παρά η πρώτη νύξη για την επερχόμενη εκσυγχρονιστική επαναχάραξη των διαχωριστικών γραμμών. Καθώς οι τελευταίες επιβιώσεις του Εμφυλίου παραχωρούσαν τη θέση τους στην «εθνική συμφιλίωση», παλιότεροι διαχωρισμοί βασισμένοι στη «φυλετική» διάκριση «ομογενών» κι «αλλογενών» έρχονταν να υπερπροσδιορίσουν ξανά την κρατική πολιτική σε ζητήματα ιθαγένειας.

Το ΠΑΣΟΚ ανέβηκε το 1981 στην εξουσία υποσχόμενο τον πλήρη και χωρίς όρους επαναπατρισμό όλων των πολιτικών προσφύγων. Η υπόσχεση αυτή υλοποιήθηκε εν μέρει μόνο, όταν τα Χριστούγεννα του 1982 ο Ανδρέας Παπανδρέου ανακοίνωσε την απόφασή του «να αφήσουμε ελεύθερο πλέον τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων στη χώρα μας [και] να αποδώσουμε την ιθαγένεια σε όλους όσοι έχουν το ελληνικό γένος»¹⁹⁷. Η σχετική υπουργική απόφαση, υπογεγραμμένη από τους υπουργούς Εσωτερικών Γεννηματά και Δημ. Τάξης Σκουλαρίκη, δημοσιεύθηκε στις 5.1.83 και όριζε πως «μπορούν να επιστρέψουν ελεύθερα στην Ελλάδα όλοι οι Έλληνες το γένος, που κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949 και λόγω αυτού κατέφυγαν

στην αλλοδαπή ως πολιτικοί πρόσφυγες, έστω και αν απεστερήθησαν της Ελληνικής Ιθαγένειας. [...] Στην ίδια ρύθμιση περιλαμβάνονται οι σύζυγοι και οι κατιόντες των παραπάνω πολιτικών προσφύγων που θα αποκτούν την Ελληνική Ιθαγένεια σύμφωνα με τις διατάξεις του ΚΕΙ». Η ίδια απόφαση καθόρισε και τη διαδικασία που έπρεπε να ακολουθήσουν όσοι πολιτικοί πρόσφυγες επιθυμούν να επαναπατριστούν: συμπλήρωση ενός «Δελτίου Ατομικών Στοιχείων» (ΔΑΣ) στο οποίο δηλώνουν, μεταξύ άλλων, τον τόπο γέννησης των ιδίων και των γονέων τους, την ημερομηνία αναχώρησής τους από την Ελλάδα, τις χώρες διαμονής τους έκτοτε, τις γλώσσες που μιλούν, την υπηκοότητα αλλά και το «γένος-εθνικότητά» τους. Εκτός από τη χορήγηση των ταξιδιωτικών εγγράφων που είναι απαραίτητα για την είσοδο των επαναπατριζόμενων στην ελληνική επικράτεια, διευκρινίζεται, «με το ίδιο ΔΑΣ θα κινείται η διαδικασία απόδοσης της Ελληνικής Ιθαγένειας, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις περί ανακλήσεως από τον Υπουργό Εσωτερικών»¹⁹⁸.

Στην πράξη, οι παραπάνω διατάξεις θέσπισαν ένα μηχανισμό δυο ταχυτήτων. Οι πρόσφυγες που κατάγονται από ελληνόφωνες περιοχές υπόκεινται απλά και μόνο σε μια τυπική διαδικασία. Όσοι, αντίθετα, προέρχονται από «αλλόφωνες» περιοχές, υποχρεώνονται να υποστούν μια εκτεταμένη και συχνά τραυματική «εκτίμηση» των «εθνικών φρονημάτων» τους – και μάλιστα, από τα ίδια ακριβώς στελέχη των υπηρεσιών ασφαλείας και του Συμβουλίου Ιθαγενείας που χειριζόντουσαν την περίπτωση τους και στο παρελθόν. Όπως συνέβαινε πάντα, η διαδικασία αυτή παρέμεινε απόλυτα αδιαφανής όσον αφορά τα χρησιμοποιούμενα κάθε φορά κριτήρια ή τα «στοιχεία» που βάρυναν όσους κρίνονταν «μη Έλληνες το γένος». Ακόμη και ηγετικές μορφές της Εθνικής Αντίστασης στη Βόρεια Ελλάδα αποκλείστηκαν έτσι από τον επαναπατρισμό και την ανάκτηση της ελληνικής τους ιθαγένειας¹⁹⁹.

Τι είδους κριτήρια χρησιμοποιήθηκαν σ' αυτό το καινούριο ξεκαθάρισμα; Ένα «αντικειμενικό» στοιχείο υπήρξε το είδος του τοπωνυμίου που είναι γραμμένο στα ατομικά έγγραφα του κάθε πολιτικού πρόσφυγα. Αν το διαβατήριό του χρησιμοποιεί για τη γενέτειρά του το «νέο», εξελληνισμένο τοπωνύμιό της, κρίνεται «Έλληνας το γένος» και μπορεί, αν όχι να επαναπατριστεί, τουλάχιστον να επισκεφτεί την Ελλάδα –εφόσον, εννοείται, δεν έχει εκδοθεί εις βάρος του απαγορευτικό «ερυθρό δελτίο». Αν, αντίθετα, χρησιμοποιείται το «παλιό» τοπωνύμιο, τεκμαίρεται πως ο πρόσφυγας έχει «μη ελληνική συνείδηση» και στερείται αυτό το προνόμιο²⁰⁰. Μετά το 1997, μια μέση λύση που επινοήθηκε ήταν να απαιτείται από τον αιτούντα η υπογραφή δήλωσης, στην οποία αυτός θα δηλώνει ότι η «προβληματική εθνικότητα» και το παλιό τοπωνύμιο που αναγράφονται στα χαρτιά του «δεν ανταποκρίνεται σε πραγματική κατάσταση», με αντίτιμο τη χορήγηση βίζας για ένα μήνα²⁰¹.

Για την ανάκτηση της ελληνικής ιθαγένειας, τα προσπατούμενα είναι ακόμα λιγότερο σαφή. Ο επί τρεις δεκαετίες εμπειρογνώμονας του Υπ. Εξ., Ευάγγελος Κωφός, παραδέχεται ότι «ήταν πολύ δύσκολος ο ρόλος των ξένων, οι

οποίοι καλούνταν να αποφανθούν» για το διαχωρισμό των προβάτων από τα ερίφια, με βάση είτε την όποια «συγκεκριμένη σλαβομακεδονική δραστηριότητα» είτε, γενικότερα, «το θέμα του αυτοπροσδιορισμού, αν υπήρχαν δηλαδή στοιχεία που έλεγαν ότι είναι Σλαβομακεδόνες ή Μακεδόνες (με την έννοια του Σλαβομακεδόνες)»· οι προξενικές αυτές αναφορές στέλνονταν στην Αθήνα και προωθούνταν στο Συμβούλιο Ιθαγενείας και τα συναρμόδια Υπουργεία Εσωτερικών και Δημ. Τάξης. Και στις δυο περιπτώσεις, εκτιμά ο Κωφός, «πρόκειται για μια πολύ ασαφή έννοια, η οποία και αδικίες θα δημιουργήσει κατά την επιλογή αλλά επίσης και παράθυρα έχει αφήσει»²⁰². Μια τέτοια τυπική περίπτωση αποτελούν οι πολιτικοί πρόσφυγες που εξακολουθούν να ζουν στο χωριό Μπελογιάννης της Ουγγαρίας: παρά την πανηγυρική από μέρους τους υποδοχή του προέδρου της Δημοκρατίας, που τους υποσχέθηκε ότι «ήλθε η ώρα να κλείσουν οι πληγές» του εμφυλίου (24.4.98), πολλοί απ' αυτούς εξακολουθούν –ως «αλλογενείς»– να στερούνται την ελληνική ιθαγένεια²⁰³.

Υπάρχουν, ωστόσο, κάποιες ακόμη σκοτεινότερες πτυχές αυτού του «ζυγίσματος της συνείδησης». Όπως αποκαλύπτεται λ.χ. στο πρόσφατο βιβλίο του στρατηγού Γρυλλάκη, τόσο η απειλή εγγραφής κάποιου στη «Μαύρη Λίστα» (των ατόμων για τα οποία έχει εκδοθεί «ερυθρό δελτίο») όσο και η υπόσχεση επαναπατρισμού, χρησιμοποιούνται αφειδώς ως μέσα εκβιασμού για τον εξαναγκασμό σλαβόφωνων υπερατλαντικών μεταναστών να μετατραπούν σε πληροφοριοδότες των ελληνικών μυστικών υπηρεσιών²⁰⁴.

Πόσα ακριβώς είναι τα θύματα αυτού του ρατσιστικού αποκλεισμού; Δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια. Όποτε τίθεται το ζήτημα αποκατάστασης αυτής της ιστορικής αδικίας, οι υποστηρικτές του τωρινού καθεστώτος κάνουν λόγο για 50, 80 ή και 100 χιλιάδες άτομα, ο επαναπατρισμός των οποίων θα συνιστούσε «αυθαίρετο εποικισμό αλλοεθνούς εθνικιστικής μειονότητας στις παραμεθόριες περιοχές των μακεδονικών νομών της χώρας»²⁰⁵. Μετριοπαθέστεροι υπολογισμοί μιλούν για «γύρω στις 30.000» άτομα²⁰⁶, ενώ κοινοβουλευτικές ερωτήσεις του ΚΚΕ στα μέσα της περασμένης δεκαετίας αναφέρονταν σε κάπου 1.500 οικογένειες συνολικά²⁰⁷. Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί η επίσημη εκτίμηση της Μακεδονικής Ακαδημίας Τεχνών & Επιστημών της ΠΓΔΜ, ότι ακόμη κι ο αριθμός των 40.000 (που ανέφερε το 1980 στη Βουλή ο Κωστής Στεφανόπουλος) «συνιστά υπερβολή»²⁰⁸.

Η αντίδραση εθνικιστικών κύκλων, συχνά άρρηκτα δεμένη με υλικά συμφέροντα που αφορούν τη διαχείριση των κατασχεμένων προσφυγικών περιουσιών, έχει καταφέρει μέχρι σήμερα να μπλοκάρει οποιαδήποτε απόπειρα θετικής επίλυσης του προβλήματος. Ακόμη και η απλή χορήγηση αδειών για προσωρινή επίσκεψη των προγραμμένων στις γενέτειρές τους (χορήγηση η οποία –καθόλου τυχαία– συνέπεσε με τις προεκλογικές περιόδους του Πάσχα του 1985 και του φετεινού καλοκαιριού) αντιμετωπίστηκε με κραυγές περί «εισβολής»²⁰⁹, «φωτιάς στα εθνικά συμφέροντα»²¹⁰ και «σποράς θύελλας στη Μακεδονία»²¹¹, με αποτέλεσμα την επ'

αόριστον αναβολή οποιασδήποτε συνολικότερης διευθέτησης. Ο τρόπος που ακυρώθηκε τελικά επί της ουσίας η φετεινή πρωτοβουλία της πολιτικής ηγεσίας του Υπ. Εξ, για το «ξερίζωμα [αυτών] των τελευταίων αγκαθιών του παρελθόντος» στη Β. Ελλάδα, είναι από αυτή την άποψη χαρακτηριστικός.

Παρόμοιες αντιδράσεις δεν εμπόδισαν μεν τη νομοθετική κατάργηση του άρθρου 19 (επιβεβλημένη από την επίσημη απειλή του Συμβουλίου της Ευρώπης να ασκήσει κατά της Ελλάδας δίωξη για ρατσισμό²¹²), περιόρισαν όμως ασφυκτικά την αποκατάσταση των αδικιών που διαπράχθηκαν βάσει της ίδιας διάταξης στο παρελθόν. Τον Ιούνιο του 1998 το άρθρο 19 καταργήθηκε «εφεξής», χωρίς αναδρομική ισχύ ούτε δυνατότητα των θυμάτων να ζητήσουν επανεξέταση της περίπτωσης τους από κάποια δικαστική ή άλλη αρχή²¹³. Η ίδια η πολιτική ηγεσία του Υπ. Εσωτερικών διέψευσε άλλωστε στη συνέχεια επανειλημμένα κάθε φήμη για επικείμενη σχετική ρύθμιση²¹⁴. Μια και μοναδική εξαίρεση έγινε, για «περίπου 200» ανθιθαγενείς μουσουλμάνους της ελληνικής Θράκης που εφοδιάστηκαν με τα σχετικά ειδικά δελτία ταυτότητας (όπως ήταν άλλωστε υποχρέωση του ελληνικού κράτους από διεθνείς συνθήκες τις οποίες έχει υπογράψει) και στους οποίους επιτράπηκε να υποβάλουν αιτήσεις για την ανάκτηση της ελληνικής ιθαγένειας. Ακόμη και σ' αυτή την κραυγαλέα περίπτωση, ωστόσο, η απόφαση που τους στέρησε την ελληνική ιθαγένεια σαν «εγκαταλιπόντες το ελληνικό έδαφος άνευ προθέσεως παλιννοστήσεως» δεν ακυρώνεται· απλά πολιτογραφούνται ξανά Έλληνες πολίτες, με βάση την ίδια διαδικασία που ακολουθείται και για τους αλλοδαπούς²¹⁵. Εκτός από τη συμβολική σημασία αυτής της «τεχνικής λεπτομέρειας», σοβαρότερες είναι οι πρακτικές της επιπτώσεις. Σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο περί πολιτογράφησης, λ.χ., οι μελλοντικοί έλληνες πολίτες πρέπει να έχουν απόλυτα καθαρό ποινικό μητρώο· ακόμη και στην περίπτωση που έχουν καταδικαστεί για παράβαση της μεταναστευτικής νομοθεσίας, όπως είναι ο κανόνας για άτομα που μέχρι πρότινος στερούνταν το παραμικρό επίσημο έγγραφο, η αίτηση πολιτογράφησης τους δεν εξετάζεται καν²¹⁶. Σύμφωνα μ' έναν υπολογισμό, λιγότεροι από 30 ανθιθαγενείς της Θράκης έχουν έτσι μέχρι σήμερα πολιτογραφηθεί μ' αυτή τη διαδικασία²¹⁷.

Ένα άλλο κατάλοιπο από τα χρόνια της μαζικής αφαίρεσης ιθαγενειών έμελλε να καταργηθεί –αν και πάλι όχι ολοκληρωτικά– μόλις το 2001. Ο λόγος για την καταφανώς παράνομη απαγόρευση χορήγησης κάθε είδους πιστοποιητικών από τα ληξιαρχεία περιοχών με παρουσία «αλλογενών» μειονοτικών πληθυσμών. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50, η τοπική αυτοδιοίκηση είχε διαταχθεί να σβήσει από τα δημοτολόγια, «ως ανύπαρκτα άτομα», τα ονόματα όσων στερούνταν την ελληνική ιθαγένεια²¹⁸. Το 1975, μια νέα εγκύκλιος του Υπ. Εσωτερικών, απευθυνόμενη προς 10 από τις 52 νομαρχίες της χώρας, διέταξε τους ληξιαρχούς να μην εκδίδουν «πάσης φύσης πιστοποιητικά δια πρόσωπα διαβιούντα, τόσοι εις τας χώρας του Ανατολικού Συνασπισμού, όσοι και εις τας τοιαύτας των ΗΠΑ, Καναδά, Αυστρα-

λίας και Ν. Αμερικής» χωρίς προηγούμενη έγκριση των κεντρικών υπηρεσιών· η ίδια διαδικασία έπρεπε να ακολουθηθεί και για κάθε κάτοικο τρίτης χώρας, εφόσον «δημιουργείται παρ' υμών βάσιμος υπόνοια ότι το πρόσωπον αυτό δεν διαβιού εν τη χώρα ταύτη αλλά εις μίαν των εν τη προηγούμενη παραγράφω ή ότι διέφυγεν [sic] εις ταύτην εκ των χωρών του Ανατολικού Συνσπισμού». Το πιο ενδιαφέρον σημείο της εγκυκλίου, που φαίνεται πως δεν ήταν η πρώτη του είδους, είναι ωστόσο η ρητή εντολή προς τους ληξιαρχους, «εν περιπτώσει μη εγκρίσεως της χορηγήσεως πιστοποιητικού τινός», να μην γνωστοποιούν «εγγράφως εις τον αιτούντα την άρνησιν ταύτη» – έτσι ώστε να μην υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία της απαγόρευσης, ούτε δυνατότητα για ενδεχόμενη προσφυγή του τελευταίου στο Συμβούλιο Επικρατείας²¹⁹. Η ίδια η εγκύκλιος χαρακτηριζόταν, άλλωστε, ως απόρρητη.

Όσο και να φαίνεται παρανοϊκό, το καθεστώς αυτό της απίστευτης κρατικής παρανομίας παρέμεινε άθικτο επί δυόμισι ολόκληρες δεκαετίες μεταπολιτευτικής δημοκρατίας. Γύρω στο 1990 η ύπαρξη αυτής της πρακτικής άρχισε να καταγγέλλεται σποραδικά στα ΜΜΕ²²⁰, ενώ στα τέλη της δεκαετίας η κατάργησή της αποτελούσε πλέον αίτημα που προβαλλόταν δημόσια από τις ίδιες τις τοπικές οργανώσεις του κυβερνώντος κόμματος²²¹. Τελικά, στις 16.2.2001, μια νέα εγκύκλιος του Υπ. Εσωτερικών κατήργησε αυτήν του 1975, επιτρέποντας τη χορήγηση των ζητούμενων πιστοποιητικών «άμεσα από τους οικείους Δήμους ή Κοινότητες, χωρίς την προηγούμενη έγκριση του Υπουργείου» και θεσπίζοντας ειδικό τύπο πιστοποιητικών γέννησης για άτομα που έχουν στο μεταξύ στερηθεί την ελληνική ιθαγένεια²²². Αν κι αυτή επίσης η εγκύκλιος χαρακτηρίστηκε από τους συντάκτες της ως «άκρως απόρρητη», τα βασικά σημεία της διέρρευσαν στον τοπικό Τύπο, ως απόδειξη του επελθόντος εκδημοκρατισμού²²³.

Ακόμα κι αυτή η βελτίωση έμεινε ωστόσο στη μέση, καθώς η νέα εγκύκλιος φρόντισε να εξαιρέσει ρητά από την εφαρμογή της τους «διαμένοντες στη FYROM, για τους οποίους θα εξακολουθεί να ισχύει η διαδικασία της προηγούμενης έγκρισής» από το Τμήμα Ιθαγένειας του Υπουργείου. Η ίδια κανονιστική διάταξη φροντίζει τέλος να υπενθυμίσει στις τοπικές αρχές ότι «για τους πολιτικούς πρόσφυγες περιόδου 1945-1949, καθώς και για τους κατιόντες αυτών που ζητούν έκδοση πιστοποιητικών, προκειμένου να εφοδιαστούν με Δελτίο Αστυνομικής Ταυτότητας, πρέπει να ερευνάται εάν ήδη έχει προηγηθεί απόφαση καθορισμού ελληνικής ιθαγένειας».

Είπε κανείς ότι ο Εμφύλιος έχει όντως τελειώσει;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συμβούλιο της Επικρατείας [ΣτΕ], απόφαση 57/1981. Παρόμοιες διατυπώσεις σε ΣτΕ 59/1981, ΣτΕ 61/1981, ΣτΕ 2756/1983, κ.α.
2. Αιμίλιος Μπεντερμάχερ-Γερούσης, *Ελληνικόν Δίκαιον Ιθαγενείας*, Θεσ/νίκη 1964, σ. 74-7· Πέτρος Βαλληνδάς, *Δίκαιον Ιθαγε-*

νείας, Θεσ/νίκη 1957, σ. 126-7· Έλλη Κρίσπη-Νικολετοπούλου, *Η Ιθαγένεια*, Αθήναι 1965, σ. 25-7· Ζωή Παπασιώπη-Πασιά, *Δίκαιο Ιθαγενείας*, Θεσ/νίκη 1994, σ. 45-9 & 123-4· Χάρης Ταγαράς, *Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο*, Αθήνα 1995, σ. 79.

3. ΦΕΚ 1965/Α/82, Β.Δ. 339 της 21.4.1965, στο άρθρο 1§2 του οποίου ορίζεται ότι ομογενής (δηλ. το αντίθετο του αλλογενούς) είναι «πρόσωπον έχον Ελληνικήν συνείδησιν». Επίσης, εγκύκλιοι υπ' αριθ. 104/4.6.1965 και 412/1961 του Υπουργείου Εσωτερικών, όπως παρατίθενται σε Στέλιος Γραμμένος, *Το δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας*, Αθήνα 2000, σ. 238-46.
4. Άρειος Πάγος 150/1975 (*Νομικόν Βήμα* 1975, σ. 760-1)· ΣτΕ 149/1953· Πολυμελές Πρωτοδικείον Αθηνών 13510/1972 (*Νομικόν Βήμα* 1972, σ. 90-1).
5. ΦΕΚ 1856/75, «Αστυκός Ελληνικός Νόμος» 391 της 29.10.1856, άρθρ. 23.
6. Ό.π., άρθρα 26 & 27.
7. Ό.π., άρθρα 28 & 15.
8. ΦΕΚ 1927/Α/171, διάταγμα της 12.8.1927 «περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 13/15.9.1926 Ν.Δ. 'περί τροποποιήσεως διατάξεων του Αστικού Νόμου', άρθρο 4.
9. ΦΕΚ 1931/Α/106, Ν. 4952 της 21.4.1931, άρθρο 37.
10. Συμβούλιον της Ιθαγενείας, Πρακτικά 261ης Συνεδρίας της 23.6.1939, σ. 54-5.
11. ΦΕΚ 1929/Α/287, Ν. 4310 της 16.8.1929, άρθρο 22.
12. Vlasidis Vlasidis, «Consequences of the demographic and social re-arrangements on the Vlach-speaking element in Greek Macedonia (1923-1926)», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 26 (1-4), σ. 168, για τη χρονική συγκυρία της απόφασης. Η Λένα Διβάνη (*Ελλάδα και Μειονότητες*, Αθήνα 1995, σ. 109-12), δίνει ένα συνολικό αριθμό περίπου 2.000 βλάχικων οικογενειών που μετανάστευσαν στη Ρουμανία βάσει αυτής της συμφωνίας. Για την εφαρμογή του διατάγματος του 1927 στη συγκεκριμένη περίπτωση, βλ. επίσης Δημ. Νικολόπουλος, *Η ελληνική ιθαγένεια*, Αθήναι 1932, σ. 67-8.
13. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, Αθήνα 2000, σ. 29-33.
14. Basil Gounaris, «Emigration from Macedonia in the early Twentieth Century», *Journal of Modern Greek Studies* 7 (1989), σ. 140-1· Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη [ΑΦΔ], φ.23, εγγρ.223, μητροπολίτης Φλωρίνης προς πρωθυπουργό, Φλώρινα 23.4.1931, σ. 5-6· Κων/νος Καραβίδας, *Αγροτικά*, Εν Αθήναις 1931, σ. 252, 386-92 & 406.
15. Αρχείο Ελευθ. Βενιζέλου [ΑΕΒ], φ.108, νομάρχης Φλωρίνης Β. Μπάλκος προς πρωθυπουργό, Φλώρινα 30.1.1931, αρ. 33 εμπ· Αρχείο Στέφανου Δραγούμη [ΑΣΤΔ], φ.215, εγγρ.6, Μ. Παπατέρπος προς Στ. Δραγούμη, Σικάγο 8.2.1908· Gounaris, ό.π.
16. Αναστάσιος Τάμης, *Ιστορία των Ελλήνων της Αυστραλίας*, τ. Α', Αθήνα 1997, σ. 66-7. Για τις πρώτες αντιπαραθέσεις μεταξύ των εκεί Σλαβομακεδόνων μεταναστών: ΑΦΔ/36/88, υποπρόξενος Σίδνεϊ προς Υπ. Εξ. Ιω. Ράλλη, Εν Αθήναις 12.11.1932.
17. ΑΕΒ/108, «Εισηγητικόν Σημείωμα» του διευθυντή της Κεντρικής Υπηρεσίας Αλλοδαπών προς τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, Φεβρουάριος 1931.
18. Ιστορικό Αρχείο Υπ. Εξ. (ΙΑΥΕ), φ.1929-30/Α/2/II, Ηρακλής Παπαμανώλης «Έκθεσις περί των εν Τορόντω Καναδά ενεργειών της Βουλγαρικής προπαγάνδας», Μοντριάλη 9.12.1928, συνημ. σε Κ. Σιμόπουλος προς Υπ. Εξ., Εν Ουασικτώνι 26.12.1928, αρ.πρωτ.1922. Την αφορμή για την έκθεση έδωσε ένα άρθρο της «Εστίας», η δε σύνταξή της πληρώθηκε από κοινού του Γραφείου Τύπου της πρεσβείας.
19. ΙΑΥΕ/1930/Α/2/II, υπομοίραρχος Κ. Γράνης, «Προς τον εν

- Toronto Καναδά ενεργειών της βουλγαρικής προπαγάνδας», Εν Φλωρίνη 6.4.1929.
20. ΑΕΒ/108, Νομάρχης Φλωρίνης Β. Μπάλκος προς πρωθυπουργό, Φλώρινα 13.2.1931, αριθ. Ε.Π.38.
  21. «Μία εθνική ενέργεια», *Καστορία* 9.8.1931.
  22. ΙΑΥΕ/1930/Α/2/ΙΙ, Α. Παπαδόπουλος προς Κ.Υ.Α., Εν Αθήναις 26.8.1930, αρ.πρωτ.26684.
  23. ΦΕΚ 1933/Γ/74, Υπ. Απόφαση 3326/8.8.1933.
  24. ΙΑΥΕ/1934/Α/6/ΙΙ, Υπ. ΕΞ. Γ. Ρωσσέτης προς Υπ. Εσωτερικών, Εν Αθήναις 17.9.1933, αρ.πρωτ.7911/Α/21/ΙΙ.
  25. Αρχείο Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη (ΑΣΝ), φ.2/ΙΙ, εγγρ.48, Νομάρχης Φλωρίνης Νικολαΐδης προς Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Αθήναι 18.11.1934.
  26. ΑΣΝ/2/ΙΙ/50, «Κατάστασις των εις το εξωτερικόν ευρισκομένων και επιθυμούντων να επανέλθωσιν εις Ελλάδα», χ.χ. (1934).
  27. ΑΣΝ/2/ΙΙ/85, Χρήστος Ρώσσες προς Νομάρχη Φλωρίνης, Εν Καστορία 25.10.1934· ΑΦΔ/56/50, Νίκος Κυριακόπουλος προς Φ. Δραγούμη, Τορόντο 29.2.1936.
  28. Ενδεικτικά: ΦΕΚ 1936/Γ/52, Υπ. Απόφαση 15690/2161 (24 Σλαβομακεδόνες)· ΦΕΚ 1936/Γ/55, Υπ. Αποφάσεις 16017/163 (231 άτομα), 16016/163 (1 άτομο), 16015/163 (5 άτομα) και 16015/163 [πάλι!] (1 άτομο), όλοι Σλαβομακεδόνες· ΦΕΚ 1936/Γ/159, Υπ. Απόφαση 62893/175 (3 Αλβανοί μουσουλμάνοι)· ΦΕΚ 1936/Γ/172, Υπ. Αποφάσεις 76209/179 (2 άτομα), 76219/179 (1 άτομο), 76220/179 (2 άτομα), 76217/179 (6 άτομα), 76208/179 (2 άτομα), 76218/179 (1 άτομο) and 75472/176 (1 άτομο), όλοι χριστιανοί και κατά πάσα πιθανότητα Σλαβομακεδόνες, εκτός από τον τελευταίο που ήταν Μουσουλμάνος· ΦΕΚ 1936/Γ/184, Υπ. Αποφάσεις 76216/179 (17 άτομα) και 76212/179 (1 άτομο), όλοι Σλαβομακεδόνες.
  29. Νικολόπουλος 1932, σ. 68.
  30. Υπ. Αποφάσεις 81292/1950, 48732/11.7.53, 9125/26.2.55 και 18636/25.4.55 (*Εφημερίς Ελληνικής & Αλλοδαπής Νομολογίας* [ΕΕΑΝ] 1957, σ. 292-3 & 464, και 1958, σ. 392).
  31. Αιμίλιος Μπεντερμάχερ-Γερούσης, σχόλιο σε *Νομικόν Βήμα* 1960, σ. 291.
  32. Μωϋσής Μπουρλάς, *Έλληνας, Εβραίος και Αριστερός*, Αθήνα 2000, σ. 109-11. Σύμφωνα με το συγγραφέα, τόσο η ισραηλινή πρεσβεία της Αθήνας όσο και ο παράνομος μηχανισμός του ΚΚΕ αναμίχθηκαν ενεργά σ' αυτή τη διαδικασία.
  33. Σταύρος Παπαγιάννης, *Τα παιδιά της Λύκαινας*, Αθήνα 1998, σ. 432-4.
  34. Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Δυτ. Μακεδονίας [ΑΓΔΔΜ], φ.10.6, Ν. Λιανόπουλος προς ΓΕΣ, Εν Αθήναις 30.9.46, αρ. πρ. 77773/7637.
  35. ΑΓΔΔΜ/10.6, Υ.Σ. (ΓΕΣ) Β2/ΙV, Σχης (ΠΒ) Α. Μπογιατζάρας, Αθήναι 15.10.1946, αρ.Β/129762. Βλ. επίσης τη μαρτυρία ενός πρώην αξιωματικού της Χωροφυλακής που, ως επικεφαλής του Γραφείου Εθνικής Ασφαλείας Γρεβενών το 1947-49, υπέβαλε προτάσεις για «πεντήκοντα περίπου» τέτοιες αφαιρέσεις ιθαγενειών: Αλεξ. Δρεμπέλας, *Το ελληνικόν αστυνομικόν πρόβλημα*, Αθήναι 1977, σ. 485.
  36. Ενδεικτικά: ΦΕΚ 1946/Γ/9, Υπ. Απόφαση 97/40/27.12.45.
  37. Συμβούλιο Ιθαγενείας [στο εξής: Σ.Ι.], συνεδρίαση 666 της 1.3.1956, αποσπάσματα σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 289. Η αναθεώρηση των προπολεμικών δημοτολογίων έγινε το 1950.
  38. ΦΕΚ 1946/Γ/54, Υπ. Απόφαση 10938/414/6.2.46 ; ΦΕΚ 1948/Γ/45, Υπ. Απόφαση 105620/529/31.1.48 ; ΦΕΚ 1949/Γ/217, Υπ. Αποφάσεις 46296/573/28.7.49 και 50036/575/10.8.49.
  39. ΣΤΕ 2156/1947· ΣΤΕ 2157/1947· ΣΤΕ 2257/1947· ΣΤΕ 2348/1947· ΣΤΕ 188/1948· ΣΤΕ 361/1948· ΣΤΕ 469/1948· ΣΤΕ 1618/1950.
  40. Για την πρώτη περίπτωση, ενός Λευκορώσου εγκαταστημένου μετά το 1918 στη Θράκη και κατηγορούμενου για «ανθελληνική δραστηριότητα», βλ. ΕΕΑΝ 1955-56, σ. 480-1. Για τη δεύτερη περίπτωση, ενός Ιταλού της Κέρκυρας πολιτογραφημένου το 1905, βλ. ΣΤΕ 2348/1947.
  41. ΦΕΚ 1940/Α/117, Α.Ν. 2280 της 2.4.1940, άρθρο 6.
  42. Ό.π., άρθρο 7.
  43. ΣΤΕ 466/1945.
  44. ΦΕΚ 1943/Α/302, Ν. 580 της 7.9.1943, άρθρο 2.
  45. ΦΕΚ 1946/Α/167, Απόφαση 253 του Υπουργικού Συμβουλίου (7.5.1946). Για την ακυρότητα του Ν. 580, βλ. τη σχετική γνωμοδότηση του καθηγητή Γ. Μαριδάκη (*Θέμις* 1945, σ. 70-2).
  46. ΦΕΚ 1942/Α/200, Κανονιστικό Διάταγμα «περί εκτελέσεως του Ν. 2280» (28.1.1942), άρθρο 2.
  47. Συμβούλιον της Ιθαγενείας, Πρακτικά της 444 Συνεδρίας της 19.5.1944, σ. 2-4. Η υπόθεση αφορούσε έναν ελληνικής καταγωγής κωνσταντινουπολίτη ο οποίος, χωρίς να χάσει την ελληνική υπηκοότητα, απέκτησε διαδοχικά την αυστριακή και την ιταλική. Αν και ρύθμισε μια οφθαλμοφανώς ειδική περίπτωση, η εν λόγω γνωμοδότηση αποτέλεσε παρόλα αυτά στη συνέχεια νομολογιακό σημείο αναφοράς, όπως διαπιστώνουμε από τη μνημόνευσή της στην κανονιστική εγκύκλιο 104 του 1965.
  48. Χ. Παπαθανασίου, «Η διάκρισις μεταξύ 'ομογενών' και 'αλλογενών' εις τον νέον Κώδικα Ιθαγενείας», *Νέον Δίκαιον* 1959, σ. 212-3.
  49. Ν. 3080/1942 της εξόριστης βασιλικής κυβέρνησης (22.1.42), δημοσιευμένος μεταπολεμικά στο ΦΕΚ 1945/Α/137. Καταργήθηκε τυπικά το 1955.
  50. ΦΕΚ 1947/Α/267, Ψήφισμα ΑΖ' της 7.12.47, άρθρο 1.
  51. Ό.π., άρθρο 2. Για την υποχρεωτικότητα της απόφασης, βλ. τις διευκρινήσεις του τότε υπουργού Δικαιοσύνης Χρ. Λαδά (*Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* [ΕΠΣΒ], 3.12.1947, σ. 181).
  52. ΦΕΚ 1947/Α/267, Ψήφισμα ΑΖ', άρθρο 2.
  53. ΕΠΣΒ, 3.12.1947, σ. 180.
  54. Ό.π., 3-4.12.1947, σ. 183, 188 & 190.
  55. Ό.π., 3.12.1947, σ. 184 (Δ. Βαμβέτσος).
  56. Ό.π., 4.12.1947, σ. 197 (Γ. Μελάς).
  57. Ό.π., 3.12.1947, σ. 182 (Γ. Παπανδρέου).
  58. Ό.π., 4.12.1947, σ. 194 (Γ.Μπακόπουλος).
  59. Ό.π., 4.12.1947, σ. 188 (Π.Παπαληγούρας).
  60. Ό.π., 4.12.1947, σ. 194 (Θ.Τουρκοβασίλης).
  61. ΦΕΚ 1949/Γ/294, Β.Δ. της 29.10.49 (Μέλπω Αξιώτη κι άλλα 24 άτομα).
  62. ΦΕΚ 1948/Γ/98, Β.Δ. της 15.4.48 (20 άτομα) και ΦΕΚ 1949/Γ/178, Β.Δ. της 6.7.49 (7 άτομα).
  63. ΦΕΚ 1963/Γ/337 (6.12.63), Υπ. Απόφαση 119712/766 της 29.11.1963, με την οποία αφαιρείται η ελληνική ιθαγένεια 185 ατόμων.
  64. *Η Αυγή* 10.1.1975.
  65. ΦΕΚ 1955/Γ/144, 1955/Γ/180, 1955/Γ/190, 1955/Γ/254 κι 1956/Γ/2, αντίστοιχα.
  66. Καταμέτρηση από τον πρόεδρο της Κεντρικής Ένωσης Πολιτικών Προσφύγων, Μ. Παπαδημήτρη («Η στέρηση της ιθαγένειας και το νομικό καθεστώς», *Η Αυγή* 10.1.1975).
  67. Ενδεικτικά: ΦΕΚ 1959/Γ/86 (Β.Δ. της 17.3.59) και ΦΕΚ 1959/Γ/88 (Β.Δ. της 23.5.59), για την αφαίρεση της ιθαγένειας δυο παιδιών με την ένδειξη «αβάπτιστον» στη θέση του μικρού ονόματος.
  68. Πρακτικά της Βουλής 20.1.1978, σ. 364, αναφορά του Απόστολου Κακλαμάνη στην περίπτωση του ελληνόφωνου χωριού

- Πεύκο της Καστοριάς, οι κάτοικοι του οποίου στερήθηκαν συλλογικά την ιθαγένειά τους στις 12.2.1960 «γιατί κάποιοι καλοθελητές εκεί, με το Μ΄ Ψήφισμα που μπήκε σε εφαρμογή, ήθελαν ν' αρπάξουν τα γιδοπρόβατα και τα χωράφια των ανθρώπων».
69. Παπαδημήτρης, ό.π., για τις περιπτώσεις του Νικολάου Ρούνη (σκοτωμένου στις 16.5.49 στο Βίτσι) και Στάμου Κουγιουμτζή (σκοτωμένου το 1947), που στερήθηκαν την ιθαγένειά τους το ... 1959!
  70. ΦΕΚ 1955/Γ/32, Β.Δ. της 8.2.55 με το οποίο ανακλήθηκε μερικά αυτό της 28.4.54. Για τη σχετική απόφαση του Σ.Ι. (648/1955), βλ. ΕΕΑΝ 1955-56, σ. 470-1.
  71. Ενδεικτικά: ΦΕΚ 1959/Γ/103, Β.Δ. της 12.6.59 (μερική ανάκληση 20 διαφορετικών προηγούμενων διαταγμάτων, που είχαν εκδοθεί μεταξύ 31.10.50 και 7.6.57, για συνολικό αριθμό 24 ατόμων).
  72. Σ.Ι. 656/1954 σε ΕΕΑΝ 1953-54, σ. 383-4· Σ.Ι. 665/1956 σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 285· Σ.Ι. 666/1956 σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 291-2· Σ.Ι. 696/1958 σε ΕΕΑΝ 1959, σ. 271.
  73. Σ.Ι. 686/1957 (ΕΕΑΝ 1958, σ. 281), 695/1958 (ΕΕΑΝ 1959, σ. 119), 696/1958 (ΕΕΑΝ 1959, σ. 271) και 698/1958 (ΕΕΑΝ 1959, σ. 279-80).
  74. Σ.Ι. 696/1958 σε ΕΕΑΝ 1959, σ. 271.
  75. Σ.Ι. 696/1958 σε ΕΕΑΝ 1959, σ. 271.
  76. Σ.Ι. 617/1952 σε ΕΕΑΝ 1953-54, σ. 375-6.
  77. ΕΠΣΒ 3.12.1947, σ. 180 (διατυπώσεις του εισηγητή του ψηφίσματος, Β. Στεφανόπουλου).
  78. ΦΕΚ 1949/Α/352, Β.Δ. της 21.12.49· ΦΕΚ 1950/Α/42, Β.Δ. της 11.2.50· ΦΕΚ 1951/Α/182, Ν. 1854, άρθρο 36· ΦΕΚ 1953/Α/320, Ν.Δ. 2704, άρθρο 2.
  79. Για μια αναλυτική επισκόπηση αυτής της νομολογίας, βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Αθήνα 1983, σ. 583-7.
  80. ΦΕΚ 1955/Α/258, Ν.Δ. 3370, άρθρα 14, 20 & 19.
  81. *Εισηγητική Έκθεση Κώδικος Ελληνικής Ιθαγενείας*, δημοσιευμένη σε Γ. Ματζουράνης - Λ. Σμαϊλης (επιμ), *Η ελληνική ιθαγένεια*, Αθήνα 1982, σ. 118.
  82. Μεταξύ άλλων, Υπ. Αποφάσεις 56632/1952, 34922/1953 και 16317/1953, όπως αναφέρονται σε γνωμοδοτήσεις του Σ.Ι. (ΕΕΑΝ, 1957, σ. 285 & 291). Όσο για τις δημοσιευόμενες συλλογικές στερήσεις ιθαγενείας με βάση το ΛΖ΄ Ψήφισμα, αυτές αφορούσαν τους κατοίκους σλαβόφωνων κι ελληνόφωνων χωριών, χωρίς διάκριση μεταξύ τους.
  83. Σ.Ι. 665/1956, σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 283-4 (717 «αλλογενείς»)· Σ.Ι. 667/1956, σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 294-5 (122 «αλλογενείς»).
  84. Υπ. Εσωτερικών - Δις Ιθαγενείας, Ι. Βασιλάκης προς Σ.Ι. «περί αποβολής της ελληνικής ιθαγενείας αλλογενών εγκαταλιπόντων το ελληνικόν έδαφος άνευ προθέσεως παλιννοστήσεως», Εν Αθήναις 7.4.1959, αρ.πρ. 36280 (φωτοτυπία του εγγράφου στην κατοχή του συγγραφέα).
  85. Υπ. Απόφαση 36280 της 13.4.1959 (φωτοτυπία στην κατοχή του συγγραφέα).
  86. Υπ. Εσωτερικών - Δις Ιθαγενείας, Ι. Βασιλάκης προς Σ.Ι., Εν Αθήναις 17.8.1959, αρ.πρ. 60856· Σ.Ι. 714/18.8.1959· Υπ. Απόφαση 60856 της 19.8.59 (επίσης υπογεγραμμένη απ' το γενικό διευθυντή Δεληνίκο). Φωτοτυπίες των εγγράφων στην κατοχή του συγγραφέα.
  87. Αλέξανδρος Δρεμπέλας, *Ο θρήνος του χωροφύλακα*, Αθήνα 1998, σ. 93.
  88. Υπ. Εσωτερικών - Δις Αποδημίας, Μεταναστεύσεως & Διαβατηρίων, υπηρεσιακό σημείωμα του διευθυντή Χ. Μανιατάκου, Εν Αθήναις 13.1.1959· Δις Ιθαγενείας, γεν. διευθυντής Σ. Δεληνίκος προς Δις Αλλοδαπών, Εν Αθήναις 10.8.1959, αρ.πρ. εμπ.1399· ο ίδιος προς Νομάρχες, Εν Αθήναις 13.8.1959, αρ.πρ. Ε.Π.98 (τα πρωτότυπα στο προσωπικό αρχείο του συγγραφέα). Η «ομοιότυπος κανονιστική απόφασις» για τους αναχωρούντες στη Γιουγκοσλαβία (αρ.πρωτ.2128) εκδόθηκε στις 12.11.1957.
  89. Γραμμένος 2000, σ. 154· επίσης, δήλωση της αρμόδιας υπαλλήλου του Υπ. Εσωτερικών, Καραγιαννίδου (Ιός της Κυριακής, «Χωρίς ιθαγένεια», Έψιλον 24.4.1994).
  90. Γραπτή απάντηση του κοινοτάρχη Αρίσβης, Μουσά Νουρή Αλή στον «Ιό», ό.π.
  91. Προφορική απάντηση ανώτατου στελέχους του Υπ. Εσωτερικών σε γραπτό σχετικό ερώτημά μου (Αθήνα 18.3.2003, αρ.πρωτ. 6699). Εισηγούμενος στο υπουργικό συμβούλιο την απόφαση για κατάργηση του άρθρου 19 (23.1.1998), ο τότε υπουργός Εσωτερικών Αλέκος Παπαδόπουλος έκανε λόγο για 60.000 συνολικά ιθαγένειες, απ' τις οποίες οι 13.182 αφαιρέθηκαν μετά το 1976 (*Ελευθεροτυπία* 24.1.98).
  92. Υπ. Αποφάσεις 51957/1978 και 32723/1979, αναφερόμενες σε ΣτΕ 57/1981, 59/1981 & 61/1981· για μια προγενέστερη περίπτωση, βλ. Σ.Ι. 661/1955 σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 122.
  93. Σ.Ι. 660/1955 σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 120-1.
  94. Σ.Ι. 666/1956, σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 289-90.
  95. Γι' αυτή την τελευταία περίπτωση, βλ. *Ελευθεροτυπία* 7.3.1998.
  96. Πρακτικά Βουλής 29.5.2000, σ. 443· επίσης, *Ελευθεροτυπία* 24.5.2000.
  97. Επίσημες παρεμβάσεις του Υπ. Εξ. καταγεγραμμένες από το Συμβούλιο Ιθαγενείας σε Σ.Ι. 666/1956 (ΕΕΑΝ 1957, σ. 290) και 688/1957 (ΕΕΑΝ 1958, σ. 284).
  98. Συνέντευξη του μητροπολίτη Δαμασκηνού στον Ιό της Κυριακής, «Ο κομματάρχης Μαρωνείας», Έψιλον 15.2.1998. Σύμφωνα με τουρκικές πηγές, υπήρξαν 7.753 τέτοιοι μουσουλμάνοι πρόσφυγες από την Ελλάδα στην Τουρκία μεταξύ 1939 και 1950 (Vemund Aarbakke, «The Muslim minority of Greek Thrace», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Bergen 2000, σ. 93).
  99. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* 4.8.1953, σ. 511 & 514. Οι περιουσίες των Τσάμηδων εξαιρέθηκαν επίσης, αλλά για διαφορετικούς λόγους: είχαν ήδη καταληφθεί από ντόπιους χριστιανούς, τα συμφέροντα των οποίων υπερασπίστηκαν απεγνωσμένα στη Βουλή οι εκπρόσωποί τους, με την ενεργό συμπαράσταση του βουλευτή Κων/νου Μητσοτάκη (ό.π., σ. 513-4 & 518).
  100. Aarbakke 2000, σ. 578-9· Αλέξης Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο 'εξ ανατολών κίνδυνος'*, Αθήνα 2001, σ. 310.
  101. Χαρακτηριστική η σχετική εισήγηση του ΙΜΧΑ προς την Αε Πολιτική Διεύθυνση του Υπ. Εξ., 14.1.1976, αρ.πρ.Α808, Εμπιστευτικών (εκτενή αποσπάσματα δημοσιευμένα στον Ιό της Κυριακής, «Οι Ακαδημίες πάνε στον πόλεμο», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 15.7.2001).
  102. Βλ. τα συμπεράσματα της σύσκεψης των πολιτικών αρχηγών που αποφάσισε την αλλαγή πολιτικής (31.1.1990), δημοσιευμένα από το Δημήτρη Ψαρρά στο περιοδικό *Σχολιαστής* (τχ.85 [3.1990], σ. 21).
  103. *Αυριανή* 24.1.1998. Ως πηγή του, το δημοσίευμα επικαλείται «πληροφορίες», γενικά· η φύση των στοιχείων, όμως, καθώς και η προσωπική μας εμπειρία από τον τρόπο με τον οποίο η ηγεσία του Υπουργείου διαχειρίζεται παρόμοιες καταστάσεις, καθιστούν προφανή την προέλευσή τους. Επιπλέον, τα στοιχεία για το 1994 (139 στερήσεις) επιβεβαιώνονται από την

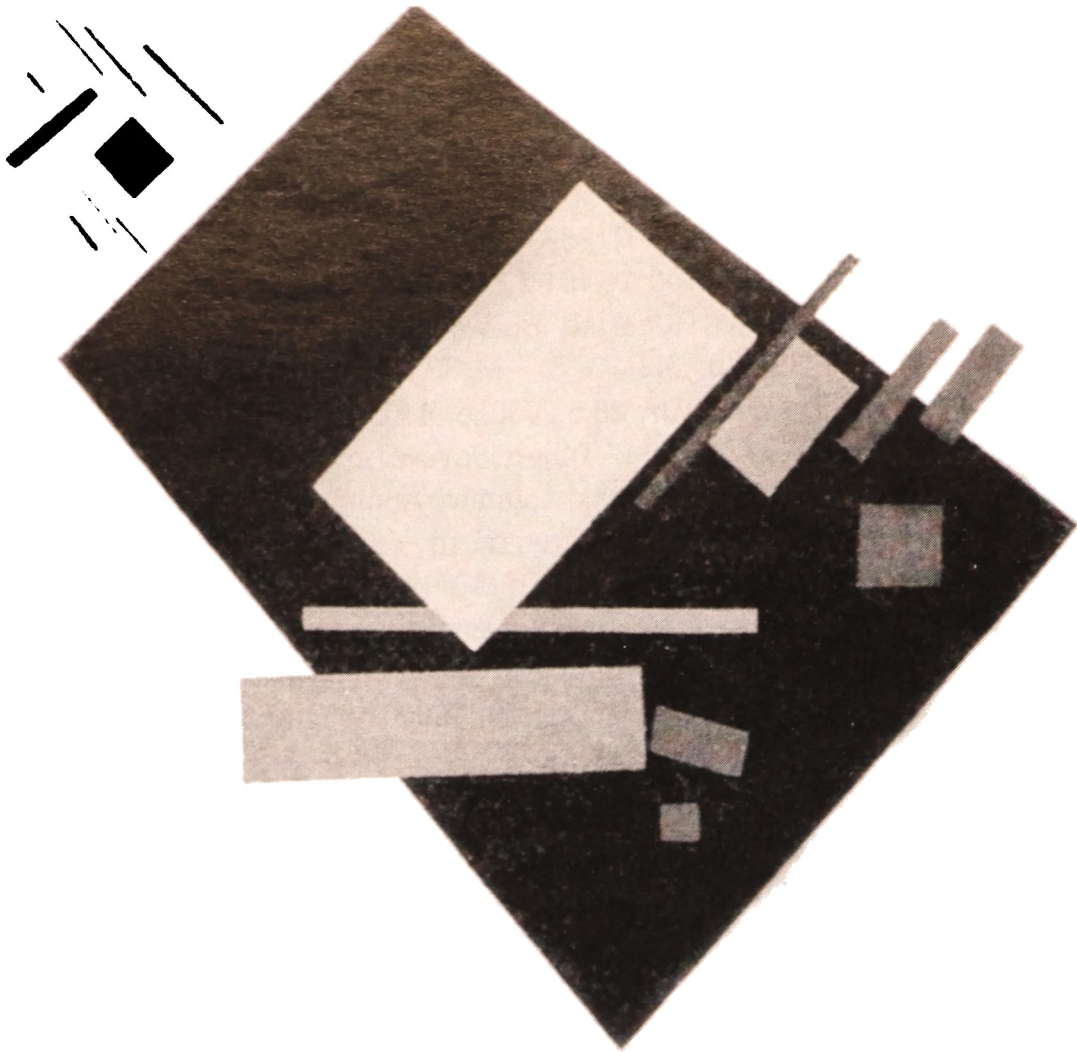
- επίσημη έκθεση του Υπουργείου για την ίδια χρονιά, όπου αναφέρεται ότι το Σ.Ι. «εξέτασε 146 αιτήματα από [sic] αλλογενείς που εγκατέλειψαν το ελληνικό έδαφος χωρίς πρόθεση επανόδου» (δημοσιεύθηκε στο *Ποντίκι*, 13.4.95). Ο συνολικός αριθμός 12.882 αφαιρέσεων που αναφέρει η Αυριανή υπολείπεται, ωστόσο, κατά τι από τον αντίστοιχο αριθμό (13.182) που αποδίδεται στον Υπ. Εσωτερικών από την *Ελευθεροτυπία* της ίδιας μέρας.
104. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, Αθήναι 1930, σ. 929, λήμμα «Ιθαγένεια» συνταγμένο από τον «διεθνολόγο-νομάρχη» Σ. Φ. Νίκογλου.
  105. Εγκύκλιος υπ' αριθ. 412 του Υπ. Εσωτερικών «περί της εννοίας των εν τω ΚΕΙ όρων "ομογενής" και "αλλογενής"» (Εν Αθήναις 19.12.1961, αρ.πρωτ.121559), δημοσιευμένη εν μέρει σε Γραμμένος 2000, σ. 238-40.
  106. Εγκύκλιος του Υπ. Εσωτερικών (19.7.1963, αρ.πρωτ.81559), σε Γραμμένος 2000, σ. 240-1.
  107. ΦΕΚ 1965/Α/82, Β.Δ. 339 της 21.4.1965, άρθρο 2.
  108. Εγκύκλιος υπ' αριθ. 104 του Γ.Γ. του Υπ. Εσωτερικών Γ. Αιγιαλείδη, Εν Αθήναις 4.6.1965, αρ.πρωτ.51401, δημοσιευμένη σε Γραμμένος 2000, σ. 243-6.
  109. Γραμμένος 2000, σ. 239-40.
  110. Γραμμένος 2000, σ. 241.
  111. Γραμμένος 2000, σ. 244.
  112. ΣτΕ 4345/1983.
  113. Σ.Ι. 690/1957 σε ΕΕΑΝ 1958, σ. 386-7. Η υπόθεση αφορούσε έναν ελληνοεβραίο κάτοικο του Ισραήλ (αλλά όχι ισραηλινό πολίτη), ο οποίος βρισκόταν σε μόνιμη επαφή με το εκεί ελληνικό προξενείο, συμμετείχε σε κάθε εθνική γιορτή ή εκδήλωση, πρωταγωνίστησε στη συγκέντρωση βοήθειας προς τους σεισμοπαθείς του Ιονίου κι αρθρογραφούσε τακτικά σε ισραηλινές εφημερίδες υπέρ των ελληνικών θέσεων. Παρόλα αυτά, στερήθηκε την ελληνική ιθαγένεια με απόφαση του Υπ. Εξωτερικών, χωρίς μάλιστα προηγούμενη γνωμοδότηση του Σ.Ι. Η υπουργική απόφαση κηρύχθηκε, φυσικά, άκυρη...
  114. *Εισηγητική Έκθεση Κώδικος Ελληνικής Ιθαγενείας*, ό.π., σ. 118.
  115. «Πιστοποιητικών» με λογότυπο «Ελληνική Δημοκρατία – Νομαρχία Ξάνθης – Κοινότης ...», ημερομηνία 6.4.1983 και θέμα την αναχώρηση μιας τριμελούς μουσουλμανικής οικογένειας (φωτοτυπία δημοσιευμένη σε Εταιρεία για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων, *Μειονότητες στην Ελλάδα και ο πολιτικός κόσμος*, Αθήνα 1992, σ. 17). Στο συγκεκριμένο έγγραφο, η τυπωμένη φράση που αναφέρεται σε εκποίηση της περιουσίας έχει εξ ολοκλήρου διαγραφεί.
  116. Aarbakke 2000, σ. 580-2, με βάση κυρίως τουρκικές ή μειονοτικές πηγές.
  117. Αναφορά του έλληνα πρεσβευτή στην Άγκυρα για το 2000, δημοσιευμένη στο *Ποντίκι* (5.4.2001).
  118. Περίπτωση του μετανάστη Νεριμάν Χασίμ (Γιώργος Αποστολίδης, «Ημπάρα του Εχίνου έπεσε. Της ιθαγενείας, πότε;», *Ελευθεροτυπία* 8.12.1995).
  119. Περίπτωση της οικογένειας Ραμαντάνογλου (*Ελευθεροτυπία* 13.7.1996 και Δελτίο Τύπου του Ελληνικού Παρατηρητηρίου του Ελσίνκι 12.6.1996).
  120. Προσφυγή του Ιμπράμ Αλήογλου στον Υπουργό Εσωτερικών (Κομοτηνή 5.1.1991) και συνημμένη βεβαίωση του Μουφτή Κομοτηνής, Μ. Τζεμαλή (Κομοτηνή 9.9.1991).
  121. Περίπτωση του Χουσεΐν Ογλού Σεραφεντίμ Σεβίμ (*ΡΙζοσπάστης* 15.12.1996).
  122. Περίπτωση του Αλή Χότζα Μεχμέτ από τον Εχίνο (*Ελευθεροτυπία* 5.9.1992).
  123. Περίπτωση του Μουράτ Ατνάν (*Ελευθεροτυπία* 8.12.1995).
  124. Μιχάλης Βροντάκης, «Απώλεια της ελληνικής ιθαγενείας και νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Αρμενόπουλος* 1999, σ. 1382.
  125. Άρθρα 156 του ΚΠΔ κι 64 του ΚΦΔ. Για τη μη εφαρμογή τους: Γ. Αποστολίδης, «Ο εμπαιγμός των Έλλήνων μουσουλμάνων» από το κράτος της Αθήνας», *Η Αυγή* 4.5.1997.
  126. Υπ. Εσωτερικών – Α΄ Δις Ιθαγενείας, διευθύντρια Στ. Καραμπάτσου προς δικηγόρο Γιώργο Αποστολίδη, Αθήνα 24.2.1999, αρ.πρωτ.15222/1755.
  127. Παναγιώτης Σγουρίδης, *Θράκης προβληματισμοί στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, Αθήνα 2000, σ. 60· άρθρο του ίδιου στον Οικονομικό Ταχυδρόμο (19.8.1993) και συμμετοχή του σε τηλεοπτική συζήτηση στο *New Channel* (18.2.98, παρατίθεται σε Aarbakke 2000, σ. 586).
  128. Άρθρα του δικηγόρου Γ. Αποστολίδη στην *Ελευθεροτυπία* (14.4.95 & 8.12.95), την *Αυγή* (4.5.97) και επιστολή του ίδιου στον Οικονομικό Ταχυδρόμο (20.8.1992). Το 1998, αυτό το συντονιστικό κέντρο μεταφέρθηκε στη νεοσύστατη Υπηρεσία Πολιτικών Υποθέσεων του Υπ. Εξ., με έδρα την Ξάνθη και παραρτήματα σε Κομοτηνή κι Αλεξανδρούπολη (ΦΕΚ 1998/Α/224, Π.Δ. 334 της 24.9.98).
  129. Υπ. Αποφάσεις 2529/2566/8.2.91 (239 άτομα), 2532/2569/8.2.91 (248 άτομα) και 3396/3477/26.2.91 (57 άτομα), αναφέρονται σε Aarbakke 2000, σ. 585.
  130. Υπ. Απόφαση 85210 της 9.12.1986 (φωτοτυπία στην κατοχή του συγγραφέα).
  131. Γνωμοδότηση υπ' αριθ. 1177/25.11.1987 του Σ.Ι.
  132. ΣτΕ 160/1990, in *To Syntagma* 1990, σ. 615-7.
  133. ΣτΕ 823/1964, 2928/1965, 1565/1986, 209/1993 (σε *Αρμενόπουλος* 1993, σ. 267-9) και ΣτΕ 1213/1993· επίσης, ΣτΕ 3629/1986, 3630/1986, 1137/1987, 1397/1990, 1398/1990, 4263/1995, 4264/1995 και 3079/1998, όπως αναφέρονται σε Βροντάκης 1999, σ. 1383-4.
  134. Επιστολές του δικηγόρου Γιώργου Αποστολίδη δημοσιευμένες σε *Ελευθεροτυπία* (28.9.96) και *Καθημερινή* (23.10.97). Για μια τέτοια αίτηση θεραπείας προς τον υπουργό, βλ. υποσημείωση 120· για μια τυπική σχετική απόφαση του ΣτΕ: 1732/1986.
  135. Επίσημα έγγραφα της Αστυνομικής Διεύθυνσης Ξάνθης χορηγημένα στους Οσμάν Ογλού Ιλχάν (Ξάνθη 11.8.1993) και Αϊσέλ Ζεϊμπέκ (Ξάνθη 5.6.1995), στα οποία αναφέρεται πως ο κάτοχός τους «παρακολουθείται από την Υπηρεσία μας σαν αλλοδαπός ανιθαγενής και παραμένει στη χώρα μας υπό ανοχή» (η υπογράμμιση του πρωτοτύπου).
  136. Patrick Quinn, «Greece to abolish decree that created 'living ghosts'», *Associated Press* 23.1.1998.
  137. Helsinki Yunanistan Gözlükemcili_i & Az_ni_k Haklar_Yunanistan Grubu, «Vatansizlar bolumu».
  138. Άγγελος Συρίγος, «Δυτική Θράκη. Η αθέατη όψη», *Νέα Κοινωνιολογία* 29 (1999-2000), σ. 71.
  139. Greek Helsinki Monitor & MRG-Greece, «Greece's stateless persons» (Δελτίο Τύπου, 21.9.1999).
  140. Συνέντευξη του Ναζίφ Φερχάτ στον Ιό της Κυριακής (*Έψιλον* 12.7.1998).
  141. Parliamentary Proceedings, 6.2.1997, σ. 3579.
  142. Πρακτικά Βουλής 26.5.2000, σ. 410.
  143. Προφορική απάντηση του Γραφείου Τύπου του ΥΔΤ (29.5.03) σε γραπτό αίτημά μου για την παροχή αυτών των στοιχείων (26.5.03).

144. ΦΕΚ 1962/Α/116, Ν.Δ. 4234, άρθρο 4.
145. ΦΕΚ 1963/Γ/337 (6.12.63), Υπ. Απόφαση 119712/766 της 29.11.1963.
146. Ενδεικτικά: ΦΕΚ 1963/Γ/338, Υπ. Απόφαση 132173 της 6.12.1963 και ΦΕΚ 1966/Γ/96, Υπ. Απόφαση 14744/795 της 7.3.1966.
147. ΣΤΕ 1058/1966 και 746/1967.
148. ΦΕΚ 1967/Α/121, Συντακτική Πράξις Η', «περί στερήσεως ιθαγενείας των αντεθνικώς δρώντων και δημεύσεως της περιουσίας των», άρθρο 1§1.
149. Ό.π., άρθρο 2.
150. Ό.π., άρθρο 1§2.
151. ΦΕΚ 1968/Α/209, Συντακτική πράξις Λ', άρθρα 1 & 2.
152. Αιμίλιος Μπεντερμάχερ-Γερούσης, *Ελληνικόν Δίκαιον Ιθαγενείας*, Αθήνα-Θεσ/νίκη 1976, σ. 94.
153. Γι' αυτή την προσπάθεια, βλ. αναλυτικά Αλιβιζάτος 1983, σ. 627-38.
154. ΦΕΚ 1968/Α/164, Α.Ν. 481 της 22.7.68, άρθρο 7.
155. Σχετικό έγγραφο του Υπ. Εσωτερικών (Εν Αθήναις 9.8.1968, αρ.πρωτ.77902) σε Γραμμένος 2000, σ. 254-5.
156. ΦΕΚ 1867/Γ/305, Υπ. Απόφαση 67574/813 της 15.7.67. Στο δημοσιευμένο απόσπασμα αναφέρονται και οι τρεις νόμοι, χωρίς να διευκρινίζεται ποιος χρησιμοποιήθηκε σε κάθε περίπτωση.
157. ΦΕΚ 1967/Γ/272 (1.7.67), Υ.Α. 38723/802/25.4.67 (81 άτομα)· ΦΕΚ 1967/Γ/282 (7.7.67), Υ.Α. 38722/803/25.4.67 (219 άτομα), 38724/801/25.4.67 (375 άτομα), 38721/804/25.4.67 (150 άτομα) και 38725/769/25.4.67 (140 άτομα)· ΦΕΚ 1967/Γ/301 (29.7.67), Υ.Α. 63975/813/12.7.67 (142 άτομα).
158. ΦΕΚ 1967/Γ/282, ό.π.. Το Σ.Ι. είχε γνωμοδοτήσει υπέρ αυτών των μαζικών αφαιρέσεων στις συνεδρίες υπ' αριθ. 769 (24.2.64), 801 (14.7.66), 803 (29.9.66) και 804 (24.10.66).
159. Ενδεικτικά: ΦΕΚ 1968/Γ/55, 1968/Γ/99, 1968/Γ/106, 1968/Γ/149, 1970/Γ/22, 1970/Γ/106, 1970/Γ/140, 1970/Γ/163, 1971/Γ/362, 1971/Γ/449, 1972/Γ/145, 1973/Γ/177.
160. Μπεντερμάχερ-Γερούσης 1976, σ. 94. Για μια (μερική) λίστα που περιλαμβάνει 635 ονόματα, βλ. Κ. Χατζηδάκη – Θ.Μίχου, *Οι μεν και οι δε, 1967-1974*, Αθήνα 1975, σ. 147-64.
161. ΣΤΕ 447/1973 και 2029/1973, για δυο τέτοιες τυπικές περιπτώσεις· για μια μάλλον σπάνια εξαίρεση, βλ. ΣΤΕ 1247/1974 και 1248/1974 (19.3.74, εισηγητής Κ. Χοϊδάς).
162. ΦΕΚ 1974/Α/217, Σ.Π. της 5.8.74, άρθρο 10.
163. ΦΕΚ 1974/Α/248, Ν.Δ. 30 της 5.9.1974.
164. Μπεντερμάχερ-Γερούσης 1976, σ. 94· Γραμμένος 2000, σ. 163-4. Υπάρχει διχογνωμία μεταξύ των δυο συγγραφέων, όσον αφορά τη μεταχείριση όσων είχαν στερηθεί την ιθαγένειά τους βάσει της Σ.Π. Η/67. Ο Γερούσης ισχυρίζεται ότι ανέκτησαν την ιθαγένειά τους «αυτομάτως», μετά την κατάργηση της Σ.Π. Ο Γραμμένος, αντίθετα, υποστηρίζει ότι, και σ' αυτή την περίπτωση, οι ιθαγένειες επιστράφηκαν «με αποφάσεις του ΥΠΕΣ, κατόπιν σχετικών γνωμοδοτήσεων του Σ.Ι.» (σ. 163).
165. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά των Συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975*, Αθήναι 1975, σ. 381-2 (Απ. Κακλαμάνης), 382-3 (Αγ. Κουτσόγιωργας) & 384 (Λ. Κύρκος).
166. Γραμμένος 2000, σ. 164· Ζωή Παπασιώπη-Πασιά 1994, σ. 131.
167. Βουλή των Ελλήνων, ό.π. (1975), σ. 373-92.
168. Ό.π., σ. 378.
169. Βουλή των Ελλήνων, *Σύνταγμα 1975. Διάταξις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων, τροπολογιών, ψηφισθέντος τελικού κειμένου*, Αθήναι 1976, σ. 614.
170. Ό.π. (1975), σ. 392, 1079 & 1086.
171. Σ. Μεταλληνός, «Η επίδρασις του νέου Συντάγματος επί του Ιδιωτικού Δικαίου», *Νομικόν Βήμα*, 1975, σ. 1305.
172. Πρόδρομος Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 956.
173. Ζωή Παπασιώπη-Πασιά 1994, σ. 130.
174. Πέτρος Παραράς, *Σύνταγμα 1975–Corpus*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 86.
175. Αθαν. Ράϊκος, *Συνταγματικό Δίκαιο. τ.ΙΙ. Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 563.
176. Κώστας Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 163-4.
177. Μπεντερμάχερ-Γερούσης 1976, σ. 88-9.
178. ΣΤΕ 3025/1989 (πρόεδρος: Μ. Μουζουράκης, εισηγητής: Χ. Γεραρής).
179. Βροντάκης 1999, σ. 1386· Π. Παραράς, *Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 38.
180. Γραμμένος 2000, σ. 165.
181. Υπόθεση του Μπαϊντίν Αλή Τσομέζ. Βλ. ΦΕΚ 1990/Β/381, Υ.Α. 40982/30.5.1990· ΣΤΕ 1680/1993 (*Το Σύνταγμα 19 [1993]*, σ. 614-5)· ΦΕΚ 1996/Β/24, Υ.Α. 9647/130/15.1.1996.
182. ΦΕΚ 1991/Β/106, Υ.Α. 2537/2574/8.2.91 (3 μέλη της οικογένειας Δάικου)· ΦΕΚ 1994/Β/880, Υ.Α. 31789/5174/15.11.94 (2 μέλη της οικογένειας Παπαβασιλείου)· ΦΕΚ 1996/Β/409, Υ.Α. 47199/22987/22.5.96 (3 αδερφοί Σουπιδιά)· ΦΕΚ 1997/Β/1013, Υ.Α. 47198/22986/29.10.97 (3 αδερφοί Ηλία).
183. ΦΕΚ 1965/Α/82, Β.Δ. 339 της 21.4.1965, άρθρο 4§1.
184. Εγκύκλιος 104 της 4.6.1965 (Γραμμένος 2000, σ. 246).
185. Πέτρος Βαλληνδός, *Δίκαιον Ιθαγενείας*, Θεσ/νίκη 1957, σ. 134· Γραμμένος 2000, σ. 161.
186. ΣΤΕ 1680/1993 (*Το Σύνταγμα 19 [1993]*, σ. 614-5).
187. Έγγραφο 1614/214/ΑΣ/1066 του τότε διευθυντή του Γραφείου Πολιτιστικών Υποθέσεων του Υπ. Εξ. Μανώλη Καλαμίδα (Καβάλα 22.11.1984), σε Τάκης Μίχας, «Αντέγραψαν τις τουρκικές μεθόδους», *Ελευθεροτυπία* 29.8.1997.
188. Γραμμένος 2000, σ. 159.
189. ΦΕΚ 1961/Γ/172, Υ.Α. 77078/737/31.7.1961· επίσης Σ.Ι. 662/1956 (σε ΕΕΑΝ 1957, σ. 126).
190. Γραμμένος 2000, σ. 161.
191. Δρεμπέλας 1977, σ. 466.
192. Πρακτικά της Βουλής 14.4.1980, σ. 3762.
193. Ό.π., σ. 3760.
194. Ό.π., σ. 3766.
195. Ό.π., σ. 3761.
196. Ό.π., σ. 3763.
197. *Ελευθεροτυπία* 28.12.1982.
198. ΦΕΚ 1983/Β/1, Υπ. Απόφαση 106841 της 29.12.1982.
199. Μια τυπική περίπτωση είναι αυτή του Αλέκου Χατζητάσκου, σλαβόφωνου κομμουνιστή δασκάλου που τον Οκτώβριο του 1941 καθοδήγησε την πρώτη ένοπλη εξέγερση κατά των Γερμανών στη Δυτική Μακεδονία. Πέθανε το Δεκέμβριο του 1989 στην Πράγα χωρίς να ανακτήσει την ελληνική ιθαγένεια ή έστω να επισκεφθεί τη γενέτειρά του, παρόλο που το θέμα ανακίνησε δημόσια ο ίδιος ο Χ. Φλωράκης κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης Τζανετάκη (*Ριζοσπάστης* 30.9.1989· Παύλος Κούφης, *Λαογραφικά Φλώρινας – Καστοριάς*, Αθήνα 1996, σ. 29-30).
200. Ιός της Κυριακής, «Χωριά χωρίς ιθαγένεια», *Έψιλον* 31.3.1996· Μαρίνα Βήχου, «Πληγές εμφυλίου στο Σκοπιανό», *Εξουσία* 12.2.1997.

201. Έγγραφο αρ. Α3ΔΦ ΑΣ 731/27.2.1997 του Υπ. Εξ. Θόδωρου Πάγκαλου (φωτοτυπία στο Στόχο της 26.3.1997). Στην περίπτωση που είχε εκδοθεί «ερυθρό δελτίο», ούτε αυτή η δήλωση ήταν αρκετή.
202. Ευάγγελος Κωφός, συνέντευξη (Χαλάνδρι 27.2.2000).
203. Στ. Ευσταθιάδης, «Ο Πρόεδρος στο χωριό Μπελογιάννης», *Το Βήμα* 26.4.1998· Κύρα Αδάμ, «Χωρίς ιθαγένεια 46 χρόνια μετά τον εμφύλιο», *Ελευθεροτυπία* 14.12.1994· προφορική επικοινωνία του γράφοντος με την Κατερίνα Κουτσογιαννάκη, υποψήφια διδάκτορα με θέμα τους πολιτικούς πρόσφυγες στην Ουγγαρία.
204. Νίκος Γρυλλάκης, *Αποκαλύπτω*, Αθήνα 2001, σ. 212, 222-3 & 226-8.
205. Ευάγγελος Κωφός, «Απροσδόκητες πρωτοβουλίες», *Το Βήμα* 25.6.2003· παρεμφερείς διατυπώσεις του Στ. Παπαθεμελή σε *Έθνος* (19.11.1996), *Καθημερινή* (22.11.1996) κι *Απογευματινή* (23.11.1996)· επίσης, Υπ. Εξ. -Διεύθυνση Α1 Πολιτικών Υποθέσεων, «Σημείωμα επί του Σχ. Νόμου για την Άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου», Απόρρητο, Αθήνα 21.8.1989, Α.Π. Φ.631/19/ΑΣ 5010, και Ι. Μπουρλογιάννης-Τσιγγαρίδης, «Σημείωμα για κ. Αναπληρωτή Υπουργό Εξωτερικών», Αθήνα 24.7.1989, Άκρως απόρρητο -Επείγον, αρ.πρωτ. Α1ΔΦ.631/16/ΑΣ4426 (φωτοτυπίες στο αρχείο του συγγραφέα).
206. Σταύρος Τζήμας, «Επαναπατρισμός προσφύγων», *Καθημερινή* 9.11.1996.
207. «Τους απαγορεύουν την παλιννόστηση γιατί είναι "δίγλωσσοι"», *Ριζοσπάστης* 11.3.1994· επίσης, *Ριζοσπάστης* 31.3.1994.
208. Macedonian Academy of Sciences & Arts, *Macedonia and its relations with Greece*, Σκόπια 1993, σ. 132.
209. «Πάγωσε η Καστοριά από την εισβολή των Σλαβομακεδόνων», *Ελεύθερος Τύπος* 20.4.1985.
210. «Θέμα Σλαβομακεδόνων ανοίγει η κυβέρνηση», *Αδέσμευτος Τύπος* 26.6.2003.
211. Γιάννης Τριάντης, «Σπέρνουν (νέες) θύελλες στη Μακεδονία...», *Ελευθεροτυπία* 26.6.2003.
212. Για μια λεπτομερή επισκόπηση αυτής της πίεσης, βλ. Jeanne Hersant, *L' évolution de la question de la minorité musulmane de Thrace Occidentale dans le cadre de l' intégration européenne de la Grèce*, Institut d' Études Politiques de Rennes, 2000, σ. 63-7.
213. ΦΕΚ 1998/Α/139, Ν. 2623 της 25.6.1998, άρθρο 9§14· επίσης, Γραμμένος 2000, σ. 151-2.
214. Ενδεικτικά: Πρακτικά Βουλής 26.5.2000 (σ. 408-10) και 29.5.2000 (σ. 443).
215. Πρακτικά Βουλής 26.5.2000, σ. 410.
216. Υπ. Εσωτερικών -Β' Τμήμα Ιθαγένειας, υφυπουργός Λ. Παπαδήμας προς Ζεϊμπέκ Χουσεϊν, Αθήνα 12.2.2003, αρ.πρωτ. 15222/29468/02 (φωτοτυπία στην κατοχή του συγγραφέα).
217. Αϊσέλ Ζεϊμπέκ, συνέντευξη (Αθήνα 12.5.2003).
218. Απάντηση του κοινοτάρχη Ξινού νερού, Θεμιστοκλή Παπαβραάμ, προς τη Νομαρχία Φλωρίνης (Ξινό Νερό 20.5.1971), με αναφορά στην υπ' αριθμ. 16900/1954 απόφαση της ίδιας νομαρχίας.
219. Εγκύκλιος υπ' αριθ. Ε.Π. 4089/27.6.1975 του Υπ. Εσωτερικών, όπως αναπαράγεται σε εγκύκλιο του Νομάρχη Πέλλας Κ. Κιουπκιολή προς τους δημάρχους και κοινοτάρχες του νομού (Εν Εδέσση 7.7.1975, αρ.πρωτ. Ε.Π.159). Το αρχικό έγγραφο απευθυνόταν στις εξής νομαρχίες: Καστοριάς, Φλώρινας, Πέλλας, Κιλκίς, Σερρών, Ξάνθης, Ροδόπης, Έβρου, Δωδεκανήσου & Θεσπρωτίας. Στους τελευταίους αυτούς, το περιεχόμενό του (όσον αφορά τις επίμαχες «χώρες διαμονής») ενδέχεται να ήταν διαφορετικό.
220. Ενδεικτικά: *Ριζοσπάστης* 23.2.1992.
221. Ιός της Κυριακής, «Μετά δέκα έτη. Η μακεδονική Ύφεση», *Έψιλον* 11.6.2000, για σχετικές παραστάσεις της Ν.Ε. Φλώρινας του ΠΑΣΟΚ στον πρωθυπουργό πριν από τις εκλογές του 2000.
222. Υπ. Εσωτερικών - Α' Τμήμα Ιθαγένειας, εγκύκλιος της υπουργού Βάσως Παπανδρέου υπ' αριθ. Ε.Π. 51, Αθήνα 16.2.2001.
223. «Αίρονται οι απαγορεύσεις για την χορήγηση πιστοποιητικών σε ομογενείς», *Έθνος* (Φλώρινα) 30.3.2001.

ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

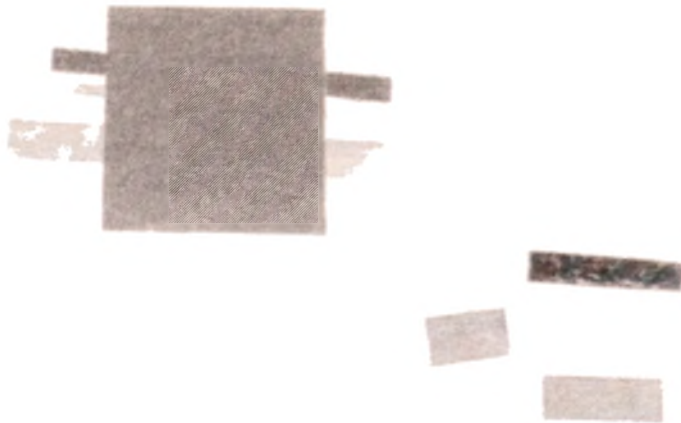
Η ΑΥΓΗ

KASIMIR MALEVICH

Αριστ. *Suprematism, 1915*

Κάτω δεξιά *Μαύρο Τετράγωνο, 1909*

BILL VIOLA

Κάτω αριστ. *Ασταμάτητη προσευχή (video)*

